wetenschapswinkel exemplaar

fonds Wetenschapswinkel

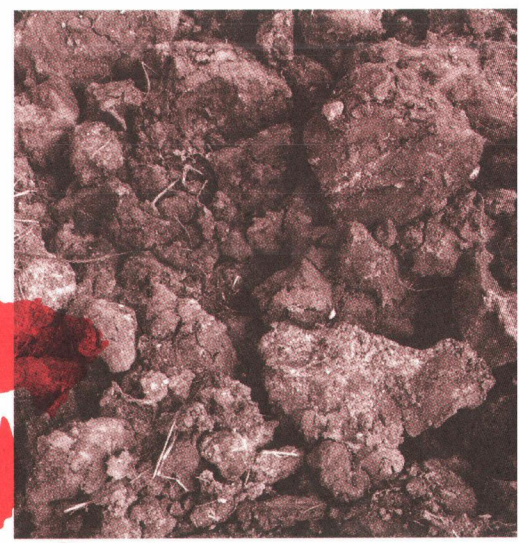

Rapport

Boerinnen, huisvrouwen en onderneemsters

Een exploratief onderzoek naar de arbeid van drie generaties vrouwen in de landbouw

Krista Lievaart

afdeling kennisbemiddeling Landbouwuniversiteit Wageningen

145

BOERINNEN, HUISVROUWEN EN ONDERNEEMSTERS

Een exploratief onderzoek naar de arbeid van drie generaties vrouwen in de landbouw

"We zijn zo opgevoed, het beste ervan te maken. Gewerkt werd er toch wel en dat is al heel lang zo"

Publicatienummer 145

Krista Lievaart
Wageningen, februari 1999

Afd. Kennisbemiddeling
Fonds Wetenschapswinkel
Postbus 9101
6700 HB Wageningen
0317-484661/484062

Fonds Wetenschapswinkel is onderdeel van de afdeling Kennisbemiddeling Landbouwuniversiteit Wageningen. Organisaties die niet beschikken over middelen om zelf onderzoek te laten uitvoeren kunnen hier aanvragen indienen. Fonds Wetenschapswinkel bemiddelt en stelt financiën beschikbaar. De aanvragen moeten passen binnen de centrale thema's van de Landbouwuniversiteit: landbouw, milieu, natuur en voeding.

W 62201

COLOFON

Boerinnen, huisvrouwen en onderneemsters
Een exploratief onderzoek naar arbeid van drie generaties vrouwen in de landbouw

Krista Lievaart

Fonds Wetenschapswinkel van de Afdeling kennisbemiddeling, rapport 145

ISBN: 90-6754-566-X

Omslag: Bas Holtzer
Prijs: *f* 15,--

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord 5
Samenvatting 6

Hoofdstuk 1 Opzet en doel van het onderzoek 7
1.1 Aanleiding tot het onderzoek en onderzoeksdoel 7
1.2 De onderzoeksgroep 7
1.3 Arbeidsaspecten 11
1.3.1 Arbeidstaakbeheersing 11
1.3.2 Meebeslissen over investeringen 12
1.3.3 Vrijheid van beroepskeuze 13
1.3.4 Beroepskwalificatie 13
1.3.5 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit 14
1.3.6 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk 14
1.4 De onderzoeksvragen 15

Hoofdstuk 2 Agrarische vrouwenarbeid in de Nederlandse literatuur 17
2.1 De ontwikkelingen tot 1960 17
2.1.1 Groningse boerinnen 17
2.1.2 Boerinnen op de Noord Brabantse zandgronden 19
2.1.3 De veenweidegebieden van Midden-Nederland 20
2.1.4 Het landbouwhuishoudonderwijs 22
2.2 De ontwikkelingen vanaf 1960 24

Hoofdstuk 3 Vijf familieportretten 27
3.1 Zeeuws Vlaanderen 27
3.1.1 Arbeidstaakbeheersing 30
3.1.2 Meebeslissen over investeringen 31
3.1.3 Vrijheid van beroepskeuze 31
3.1.4 Beroepskwalificatie 32
3.1.5 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit 32
3.1.6 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk 33
3.2 Noord Limburg 34
3.2.1 Arbeidstaakbeheersing 36
3.2.2 Meebeslissen over investeringen 37
3.2.3 Vrijheid van beroepskeuze 38
3.2.4 Beroepskwalificatie 38
3.2.5 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit 39
3.2.6 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk 39
3.3 Westland 40
3.3.1 Arbeidstaakbeheersing 42
3.3.2 Meebeslissen over investeringen 42
3.3.3 Vrijheid van beroepskeuze 43
3.3.4 Beroepskwalificatie 43
3.3.5 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit 44
3.3.6 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk 44
3.4 Kromme Rijngebied/Flevopolder 44
3.4.1 Arbeidstaakbeheersing 46
3.4.2 Meebeslissen over investeringen 46
3.4.3 Vrijheid van beroepskeuze 46
3.4.4 Beroepskwalificatie 47
3.4.5 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit 47
3.4.6 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk 47

3.5 Betuwe 48
3.5.1 Arbeidstaakbeheersing 49
3.5.2 Meebeslissen over investeringen 50
3.5.3 Vrijheid van beroepskeuze 50
3.5.4 Beroepskwalificatie 51
3.5.5 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit 51
3.5.6 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk 51

Hoofdstuk 4 Vergelijkingen tussen de generaties en tussen de regio´s 55
4.1 Arbeidstaakbeheersing en meebeslissen over investeringen 55
4.1.1 Arbeidstaakbeheersing, analyse 56
4.1.2 Meebeslissen over investeringen, analyse 58
4.2 Vrijheid van beroepskeuze en beroepskwalificatie 58
4.2.1 Vrijheid van beroepskeuze, analyse 59
4.2.2 Beroepskwalificatie, analyse 61
4.3 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit 61
4.3.1 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit, analyse 62
4.4 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk 64
4.4.1 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd en werkdruk, analyse 65
4.4 2 Isolement 65
4.5 De als belangrijkst genoemde verschillen 67

Hoofdstuk 5 Conclusies en aanbevelingen voor nader onderzoek 71
5.1 Onderzoeksvraag 2 a en b Arbeidstaakbeheersing, meebeslissen over investeringen 71
5.2 Onderzoeksvraag 2 c Vrijheid van beroepskeuze 73
5.3 Onderzoeksvraag 2 d Beroepskwalificatie 74
5.4 Onderzoeksvraag 2 e Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken, vrouwelijke agrarische identiteit 74
5.5 Onderzoeksvraag 2 f Hoeveelheid tijd, hoeveelheid werk, werkdruk 76

Slotbeschouwing 77

Geraadpleegde literatuur 79

VOORWOORD

Dit onderzoek heeft plaats gevonden op verzoek van de Werkgroep Vrouwen in de Landbouw in samenwerking met de Afdeling Kennisbemiddeling van de Landbouw Universiteit Wageningen, als voorbereiding op de, in het najaar van 1998 uitgebrachte fototentoonstelling "Plattelandsvrouwen over veranderingen in hun arbeid" en de daarbij behorende publicatie. Er werd gevraagd in grote lijnen de veranderingen in de agrarische vrouwenarbeid uit de bestaande literatuur te destilleren en te verdiepen met behulp van generatieportretten in verschillende sectoren en regio´s van het land. Ik deed dit onderzoek in het kader van mijn doctoraalstudie Sociale Psychologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam onder de wetenschappelijke begeleiding van Margreet van der Burg, verbonden aan de Leerstoelgroep Vrouwenstudies in de Landbouw van de LUW. Zij schreef ook genoemde publicatie: "Drie generaties in schort en overall" (verschenen als rapport nr. 148 in de reeks van Fonds Wetenschapswinkel).
Voor mij betekende dit onderzoek een kans om letterlijk kennis te maken met drie generaties "in schort en overall" en me te verdiepen in hun leven en werken. Een kans, die ik met beide handen aangreep.
Ik werd niet teleurgesteld. De literatuurstudie gaf mij in eerste instantie een kader, waarin ik datgene kon plaatsen wat ik zelf een halve eeuw lang had zien gebeuren, zonder er al te zeer bij stil te staan. De interviews waren stuk voor stuk indringende levensverhalen, waarin soms ook persoonlijke elementen naar voren kwamen. Juist door de persoonlijkheid van deze vrouwen te leren kennen, kon ik hen plaatsen tegen de achtergrond van hun omgeving en kreeg ik inzicht in de niet- persoonsgebonden omstandigheden. En juist door hun persoonlijke verhalen kreeg ik informatie waarvan ik van te voren het belang nog niet had gezien.
Ik hoop dat ik in mijn onderzoeksverslag recht heb gedaan aan deze levensverhalen.

Mijn dank gaat uit naar de allen die mij geholpen hebben bij dit onderzoek en het verslag. Margreet van der Burg, Maria Litjens (Afdeling Kennisbemiddeling) en Petra Welboren (Werkgroep Vrouwen in de Landbouw) hebben mij geholpen het onderzoek op te zetten en de interviewgroep samen te stellen.
Margreet van der Burg heeft mij tijdens het gehele project begeleid en wist mij vaak met het juiste woord op de juiste tijd bij te sturen. Samen met haar hebben Erik Frederiks (Afdeling Kennisbemiddeling) en Dineke van Zwieten (Werkgroep Vrouwen in de Landbouw), als leden van de begeleidingscommissie veel tijd en aandacht besteed aan het project. Ik kreeg van hen vele suggesties voor verbeteringen. Ook Karin Wolfenbuttel (Werkgroep Vrouwen in de Landbouw) dank ik voor haar kritische commentaar.
Aan de VU waren het prof. Bert Klandermans, Naomi Ellemers en Annette Linden (vakgroep Sociale Psychologie) die mij met goede raad bijstonden.
Hans Altena (Afdeling Kennisbemiddeling) dank ik voor de laatste correcties.
Ik wil ook Trynke van Netten bedanken die mij in de voorbereidingstijd met ellenlange gesprekken over haar eigen beleving als boerendochter inspireerde en inzicht verschafte.
En dan waren er nog de 19 vrouwen van mijn onderzoeksgroep en de pilot-interviews, die mij zonder uitzondering met grote openheid een blik in hun leven hebben gegund. Zij hebben voor mij dit onderzoeksproject tot een unieke belevenis gemaakt.

Krista Lievaart

SAMENVATTING

Doel van het onderzoek was te exploreren welke specifieke aspecten van het werk van agrarische vrouwen in de loop van deze eeuw veranderd zijn en nadere aandacht verdienen. De nadruk ligt op de persoonlijke beleving van de vrouwen, meer dan op de objectieve gegevens aangaande hun werk.

Het onderzoek bestaat uit een literatuurstudie en een serie interviews met drie aan elkaar verwante generaties vrouwen in de landbouw in verschillende regio´s van Nederland. Onder landbouw wordt zowel akkerbouw als veeteelt als tuinbouw verstaan. Een aantal aspecten van arbeid in deze studie zijn onder de loep genomen: de arbeidstaakbeheersing, de mate van meebeslissen over investeringen, de mate van vrijheid van beroepskeuze, de beroepskwalificatie, de hoeveelheid vrije tijd en de hoeveelheid werkdruk. Ook is gekeken naar de vrouwelijke agrarische identiteit en de invloed die het landbouwhuishoud-onderwijs en de daaraan gerelateerde netwerken in de eerste zes decennia van de eeuw daarop hebben gehad en naar de invloed van de latere emancipatiebeweging.
Gegevens uit de interviews zijn per generatie en per regio met elkaar vergeleken en er zijn verbanden getrokken met eerder onderzoek.

Uit het onderzoek is onder meer aannemelijk geworden dat vrouwen vanaf 1930 tot rond 1980 in de loop van de tijd door mechanisatie, specialisatie en schaalvergroting van de agrarische bedrijven inboetten aan eigen arbeidsdomein en daarmee aan arbeidstaakbeheersing, arbeidskwalificatie en professionele identiteit. De hoeveelheid werk is niet of nauwelijks afgenomen, omdat hun hulp op het bedrijf nodig bleef en zij graag hun aandeel leverden. Het landbouwhuishoudonderwijs en de verwante voorlichtingsnetwerken, die ijverden voor een zelfstandige positie voor vrouwen waarbij het huishouden en zorg voor het gezin een meer centrale plaats zouden krijgen, konden niet verhinderen dat de vrouwen hun bedrijfswerk als belangrijker bleven ervaren dan hun huishouden. Wel zijn in de loop van de tijd de vrouwen van de onderzoeksgroep zich meer gaan bemoeien met investeringen en cruciale veranderingen van het bedrijf.
De werkdruk is over het algemeen in de loop van de tijd toegenomen en is op dit moment erg hoog. Vrije tijd wordt meer genomen dan vroeger, zij het nog steeds in beperkte mate.
De vrijheid van beroepskeuze is in de loop van de eeuw groter geworden, maar pas in de laatste decennia is er sprake van dat meisjes kiezen voor een zelfstandige agrarische beroepsuitoefening. Deze vrouwen streven naar een egalitaire positie op het bedrijf naast hun man. Er worden in het onderzoeksverslag knelpunten gesignaleerd in de mogelijkheden om dat te kunnen bereiken. Deze hebben o.a. te maken met omstandigheden die typisch zijn voor het agrarisch bestaan, zoals - het in de jaren ´80 nog aanwezige - vooroordeel tegen een agrarisch beroep voor meisjes, de vanzelfsprekendheid van mannelijke bedrijfsopvolging, een achterstand in kwalificatie doordat vóór het huwelijk een agrarisch beroep niet mogelijk leek, en de verstrengeling van huishouden en bedrijf.
Naar aanleiding van de bevindingen uit het onderzoek worden suggesties gedaan voor nader onderzoek.

HOOFDSTUK 1

OPZET EN DOEL VAN HET ONDERZOEK

1.1 Aanleiding tot het onderzoek en onderzoeksdoel

In 1998 was het 100 jaar geleden dat de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid georganiseerd werd. In dat kader is nu, in 1998 een fototentoonstelling georganiseerd door de Werkgroep Vrouwen in de Landbouw over een eeuw vrouwenarbeid op het platteland.
Voor een bij de tentoonstelling uit te geven boekje was meer specifieke informatie en overzicht nodig over wat zich op dit gebied heeft afgespeeld, en wat de belangrijkste veranderingen zijn geweest. Ik vond hierin een welkome aanleiding om onderzoek daarnaar te doen.

Mijn onderzoek bestond uit een literatuurstudie over de arbeid van agrarische vrouwen in de afgelopen eeuw en de diverse visies daarop, en een verdieping op basis van kwalitatief materiaal, afkomstig van semi-gestructureerde interviews die ik drie generaties vrouwen heb afgenomen in verschillende regio´s van Nederland.
Wat ik wilde doen met mijn interviews was enerzijds de bestaande literatuur vergelijken met mijn bevindingen en indien mogelijk illustreren met nieuwe voorbeelden. Anderzijds wilde ik een aanvulling maken door in die gebieden interviews af te nemen waar nog weinig onderzoek is gedaan en door het accent - anders dan in het merendeel van eerder uitgevoerde onderzoek - op de persoonlijke beleving te leggen. Zo wilde ik te weten komen welke aspecten het meest veranderd zijn, hoe die veranderingen ervaren zijn door de betrokken vrouwen en hoe zij daar zelf vorm aan hebben gegeven. Met de gegevens uit deze interviews hoopte ik, samen met de gegevens uit eerder onderzoek, een beeld te kunnen schetsen en een aantal aanknopingspunten voor verder onderzoek te kunnen formuleren.
Het onderzoek had een exploratief karakter. Ik heb er voor gekozen om, ondanks de geringe beschikbare tijd en de daardoor beperkte omvang van het onderzoek, een zo breed mogelijk terrein te omspannen. Daarmee heb ik geen gegevens verkregen die generaliseerbaar zijn. In mijn interviews komt de eigen persoonlijkheid in een subjectief ervaren leefwereld naar voren. Juist door de persoonlijkheid en eigen aard van de geïnterviewden te respecteren kon ik m.i. een beter beeld krijgen van de subjectiviteit van die leefwereld. Een methode om meer te weten te komen over de algemene omstandigheden in de tijd en in de streek was vragen naar uitzonderingen: In welk opzicht vinden of vonden de geïnterviewden zichzelf uitzonderlijk ten opzichte van hun omgeving? En: in hoeverre zijn of waren anderen in hun omgeving uitzonderlijk? Zowel het antwoord op de eerste als de tweede vraag kan aangeven wat volgens de geïnterviewden de grenzen van het gewone, het gangbare, zijn.

1.2 De onderzoeksgroep

Als we over agrarische vrouwen spreken kunnen we verschillende categorieën onderscheiden: vrouwen die getrouwd zijn met een boer of tuinder en al dan niet samen met hun man het bedrijf doen, vrouwen die zelf een boerenbedrijf hebben, boerendochters, en vrouwen die in loondienst in de agrarische sector werken. In dit onderzoek moest ik mij beperken in de diversiteit van categorieën en heb mij beperkt tot de eerste categorie. Ook boerendochters komen aan de orde

omdat de eerste categorie vrouwen vaak boerendochter is geweest. Vrouwen die zelf een boerenbedrijf hebben zonder medewerking van de partner komen niet voor in mijn onderzoeksgroep en ook vrouwen die in loondienst in de agrarische sector werken vallen buiten het onderzoek.
Naast vier pilot-interviews heb ik 15 interviews afgenomen aan drie generaties vrouwen. De drie generaties waren moeders en dochters van elkaar of schoonmoeders en schoondochters. Op die manier kon ik ontwikkelingen in de tijd laten zien langs één specifieke familielijn, zodat de verschillen tussen de generaties duidelijk naar voren konden komen. Bovendien konden uitspraken van de generaties over elkaar onderling vergeleken worden, zodat verschillen in interpretatie aan het licht konden komen. In één geval heb ik twee vrouwen van de oudste generatie geïnterviewd en in één geval slechts twee generaties.
De keuze voor de gebieden waar ik geïnterviewd heb is gemaakt op grond van een onderscheid in arbeidspatronen van boerinnen, zoals deze in de eerste helft van de eeuw gangbaar waren op de verschillende soorten bedrijven en beschreven worden door de socioloog Saal (1958)[1] en op grond van een onderscheid in huidige typen bedrijven.
Saal onderscheidde vier verschillende arbeidspatronen:
Wat betreft akkerbouw en gemengd bedrijf in de zeeklei-gebieden, deed hij onderzoek in Groningen, in de gebieden het Oldambt en het Hoge Land en noemde deze exemplarisch voor dit type bedrijf. Hij noemde het arbeidspatroon van de boerin: *"Segregatie - outrance"*, waarmee bedoeld wordt: een scheiding tussen bedrijf en huishouding en gezin. In het tweede hoofdstuk waarin ik aan de hand van de literatuur een historische schets zal geven van dit Groninger gebied kom ik hierop terug. Ik koos voor mijn interviews het zeekleigebied van Zeeuws Vlaanderen, juist omdat hier nog minder onderzoek is gedaan.
Op de zandgrondgebieden waren relatief kleine gemengde bedrijven, met veel bedrijfstakken, zoals, naast akkerbouw en veeteelt, varkenshouderij en pluimveehouderij. De bedrijven waren overwegend familiebedrijven, door alle familieleden werd aan het bedrijf meegewerkt. Saal noemde dit arbeidspatroon *"verzorgend-complex"*. Het werk van de vrouwen noemde hij verzorgend omdat het verzorgen van het vee als een typische vrouwenaangelegenheid werd gezien en complex omdat haar werkzaamheden werden gekenmerkt door een veelheid van taken. Op dit moment zijn de meeste gemengde bedrijven verdwenen en zijn de bedrijven veelal gespecialiseerd in één bedrijfstak. Ik koos het zandgebied in het noorden van Limburg voor mijn interviews om twee redenen. Ten eerste omdat in deze streek relatief weinig onderzoek gedaan is. Ten tweede omdat o.a. in dit gebied de gemengde bedrijven plaats hebben gemaakt voor grootschalige varkenshouderijen en intensieve kwekerijen, die een geheel verschillend arbeidspatroon vereisen. Juist het grote verschil tussen vroeger en nu zou interessante gegevens kunnen opleveren.
In de weidestreken onderscheidde Saal twee verschillende arbeidspatronen. Op de zelfkazende bedrijven noemt hij het vrouwenwerk: *"ambachtelijk-complex"*. Op deze bedrijven was (en is soms nog) de boerin doorgaans geheel verantwoordelijk voor het kaas maken, de boer zorgde voor de productie van de melk. Het kaas maken is een ambacht wat vroeger van moeder op dochter werd geleerd.

---

[1] Saal, C.D. (1958). Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG, Assen.
In het vervolg van de tekst zal met het noemen van de auteur Saal bovengenoemd werk bedoeld worden.

Op veeteeltbedrijven waar geen kaas gemaakt werd noemde Saal het arbeidspatroon *"incidentele bijstand"*. Op dit soort bedrijven werden de boerin en haar dochters als potentiële arbeidsreserve gezien. Zij deed wat De Rooij (1992)[1] "inspring-werk" noemt: inspringen als er handen te kort komen. Uit Saal´s studie blijkt overigens dat er wel degelijk daarnaast ook vaste bedrijfstaken voor de vrouw waren. Zo was het schoonmaken van het melkgerei haar taak en ook het schoonhouden van de stallen en het voeren van de kippen. De Rooij (1992)[2] heeft onderzoek gedaan naar de verschillen tussen kaasmakende boerinnen en niet-kaasmakende boerinnen in de jaren ´80. Vanwege de beschikbaarheid van haar gegevens heb ik de weidegebieden niet specifiek als onderzoeksgebied genomen. Wel heb ik pilot-interviews gehouden in de weidegebieden van Zuid-Holland en Friesland en zijn in de onderzoeksgroep melkveeboerinnen uit de oudste generatie opgenomen.
Tuinbouw en fruitkwekerij worden niet door Saal besproken. Ik wilde ook deze agrarische bedrijfstakken in mijn onderzoek opnemen. Ik koos voor de fruitkwekerij de Betuwe als interviewgebied. De oudste van de geïnterviewde vrouwen daar is opgegroeid op een gemengd bedrijf, waar het arbeidspatroon volgens Saal, net zoals op de zandgronden, verzorgend complex was. Voor de tuinbouw ging ik naar het Westland. Tenslotte koos ik een biologisch dynamisch bedrijf in de Flevopolder, om ook dit type bedrijf in mijn onderzoek te betrekken. In beide laatstgenoemde gevallen was de oudste generatie werkzaam geweest op een aanvankelijk gemengd, later veeteeltbedrijf.
Op afbeelding 1 is te zien hoe aan het begin van de eeuw de landbouwgebieden verdeeld lagen over Nederland. De zwarte cirkels geven de gebieden aan waar mijn interviews plaats hebben gevonden.

De geïnterviewden zijn geworven door de Werkgroep Vrouwen in de Landbouw met behulp van het Steunpunt Landelijke Boerinnen Belangen, de Commissie Vrouw en Bedrijf, De Vereniging Veenweide kaas en het Centrum Platteland Zeeland, en door mijzelf.

Al met al kwam mijn onderzoeksgroep er als volgt uit te zien:
1 In Zeeuws Vlaanderen: aanvankelijk gemengd bedrijf, vanaf de jaren ´60 akkerbouw. Ik interviewde twee vrouwen van de oudste generatie, één van de middengeneratie en één van de jongste generatie.
2 In Limburg: aanvankelijk gemengd bedrijf, vanaf de jaren ´60 kwekerij van rozen en asperges naast varkenshouderij. Ik interviewde drie generaties. De jongste generatie werkt op een varkenshouderij.
3 Westland. Hier was de oudste vrouw boerin op een aanvankelijk gemengd, later veeteelt bedrijf. De twee volgende generaties vrouwen werken in de glastuinbouw.
4 Kromme Rijngebied/Flevopolder. In het Kromme Rijngebied interviewde ik één vrouw van de oudste generatie, boerin op een veeteeltbedrijf, en haar dochter, die biologisch dynamisch tuinder is in de Flevopolder.
5 Betuwe. De drie generaties die ik interviewde waren/zijn alle drie kwekersvrouwen. De oudste vrouw is opgegroeid op een gemengd bedrijf.

---

[1] Rooij, S. de (1992). Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij. Diss. LUW Assen.

[2] Idem.

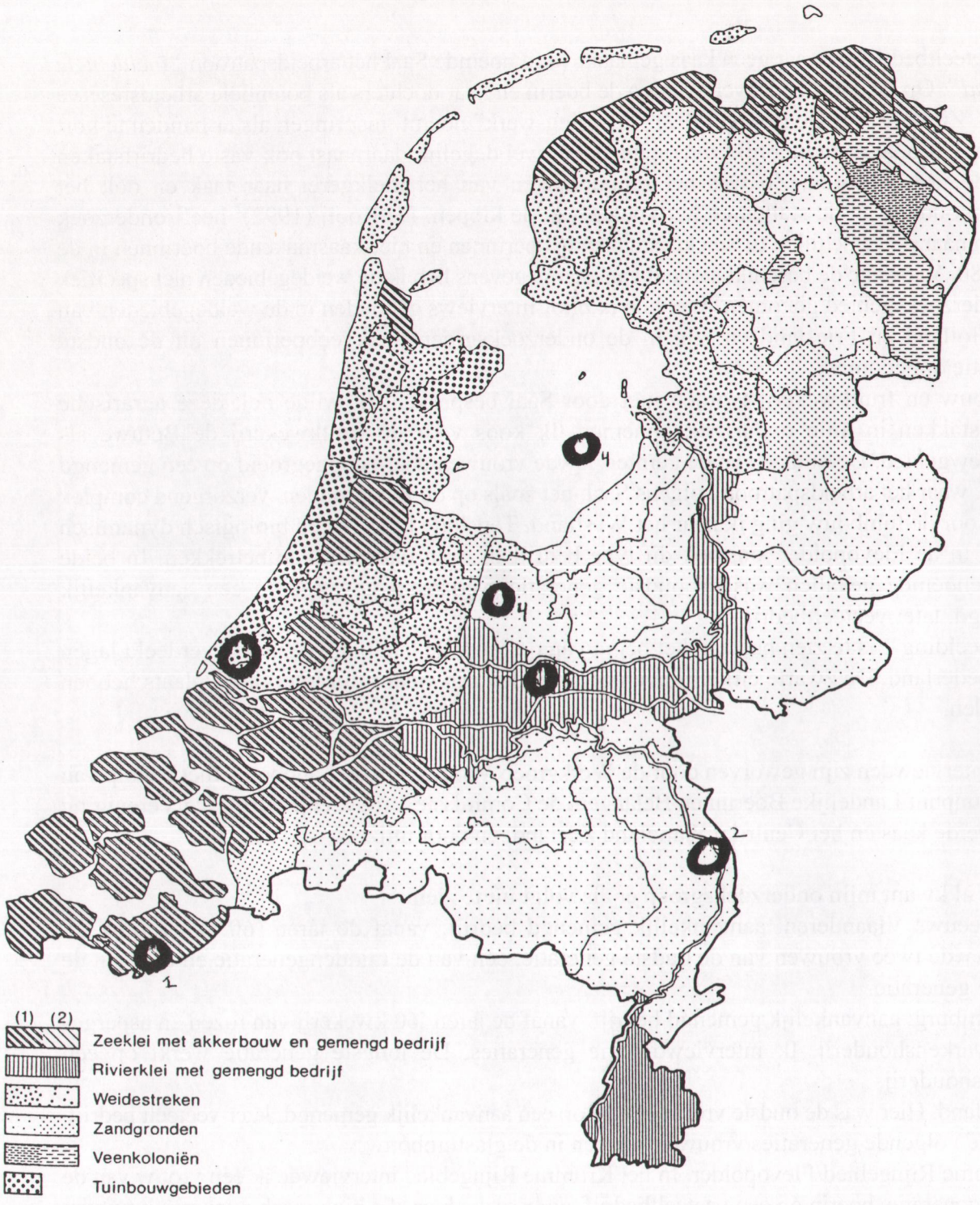

AFBEELDING 1.1. De zes groepen van landbouwgebieden in 1910 volgens de Directie van de Landbouw:
(1) meest karakteristieke gebieden van iedere groep,
(2) gebieden die afwijken van het algemeen karakter van de groep.

In onderstaand overzicht zijn de namen van de geïnterviewden vervangen door verzonnen namen. De namen beginnen per generatie met eenzelfde letter.

Zeeuws Vlaanderen gemengd bedrijf akkerbouw	Noord Limburg gemengd bedrijf varkenshouderij kwekerij	Westland veehouderij glastuinbouw	Kromme Rijn-gebied/Flevop. veehouderij biol. dyn. tuinb.	Betuwe (gem. bedrijf) fruitkwekerij	
Anna Adriana	Aleid	Ada	Antonia	Agaat	geb. tussen 1902 - 1925
Merel	Maria	Magda		Martha	geb. tussen 1933 - 1947
			Marie-José		geb. 1957
Johanna	Jettie	Janneke		Jolanda	geb. tussen 1966 - 1973

1.3 Arbeidsaspecten

De interviews waren semi-gestructureerd. Zij hadden een open en informeel karakter, zodat de vrouwen zoveel mogelijk in de gelegenheid gesteld werden naar voren te brengen welke aspecten van hun werk voor hen van belang waren geweest of dat nog zijn. De gestructureerdheid van het interview zat in het feit dat er vaste onderwerpen aan bod kwamen. Als uitgangspunt dienden een aantal aspecten van arbeid. Deze aspecten heb ik geselecteerd uit eerder onderzoek naar de arbeid van boerinnen, gecombineerd met mijn eigen bevindingen uit de vier pilot-interviews. De pilot-interviews hield ik met een 74-jarige kaasboerin en haar 45-jarige schoondochter die de kaasmakerij overgenomen heeft en samen met haar man van het bedrijf een ecologisch bedrijf heeft gemaakt. In Friesland heb ik twee vrouwen van in de zeventig jaar geïnterviewd. Één van hen is de vrouw van een nu gepensioneerde veehouder, de andere vrouw was, toen ik haar interviewde woonachtig op dezelfde boerderij waar zij opgroeide en deed daar het huishouden voor haar broer die het ouderlijk bedrijf had overgenomen.
Mijn selectie bestond uit zes aspecten die ik hieronder één voor één zal bespreken.

1.3.1 arbeidstaakbeheersing

S. De Rooij (1992)[1] heeft onderzoek gedaan bij zelfkazende en niet-zelfkazende melkveebedrijven in de Lopikerwaard en het Land van Gouda en Woerden, naar de effecten van schaalvergroting en specialisatie op boerinnenarbeid. Zij gebruikt een aantal concepten, die naar verschillende aspecten van werk verwijzen. Één daarvan is het begrip arbeidstaakbeheersing, dat zij ontleent aan de socioloog Mok (1990)[2].

[1] Idem.

[2] Mok, A.L. (1990). In het zweet uws aanschijns....: inleiding in de arbeidssociologie. (Leiden. Stenfert Kroese).

Mok geeft een operationele definitie van dit begrip: *"arbeidstaakbeheersing omvat de mogelijkheid van werkende mensen tot het hebben van greep op het domein waarop zij werkzaam zijn, tot het bepalen van de methode van werken en de werkaanpak en tot het overzicht hebben van de totaliteit van het produktieproces."*[1]
Met domein wordt bedoeld het geheel aan vakkennis dat nodig is om de betreffende activiteiten uit te voeren, een vakgebied of een beroepsgebied. Voor een arbeidsdomein is kwalificatie vereist. Met kwalificatie wordt bedoeld geschiktheid op grond van capaciteiten. Het woord domein kan verwarring oproepen omdat er in de context van het boerenbedrijf een plaatsbepaling mee bedoeld kan worden. Als we bijvoorbeeld zeggen, dat het erf het domein van de vrouw is, is daar nog niet mee gezegd hoe groot het geheel aan vakkennis is dat nodig is om het erf te bestieren. Hoort het verzorgen van de dieren erbij, dan is het domein groter dan wanneer alleen voor haar de taak van het schoonmaken is weggelegd.
Met het bepalen van de methode van werken en werk-aanpak bedoelt Mok dat een vakman/-vrouw die zijn/haar domein beheerst, vrij is om zijn/haar eigen methoden te kiezen en wordt afgerekend op het resultaat.
Het derde element van arbeidstaakbeheersing is het kunnen overzien van de totaliteit van het arbeidsproces.
In mijn onderzoek wilde ik naar de relatieve verschillen kijken. Ik ga er daarbij vanuit dat als één van de drie componenten afneemt of toeneemt, de arbeidstaakbeheersing resp. af- of toeneemt.
Één van de conclusies van De Rooij is dat, hoewel specialisatie en schaalvergroting nauwelijks invloed hebben gehad op de totale arbeidstijd van de door haar onderzochte populatie boerinnen, er wel sprake is van invloed op de soort arbeid. De boerin, gemiddeld gesproken, verliest haar eigen arbeidsdomein en gaat meewerken in het arbeidsdomein van haar man. In plaats van een eigen bedrijfstaak doet zij dan voornamelijk inspring-arbeid. Met inspring-arbeid wordt bedoeld het werk dat gedaan moet worden als er handen te kort komen in het domein van een ander. Haar arbeid verliest zo aan arbeidstaakbeheersing. De grootste moeilijkheid van het werk van de door haar onderzochte boerinnen op gespecialiseerde, grootschalige bedrijven blijkt te liggen in het combineren van taken. Er wordt een groot organisatie-vermogen gevraagd.
In mijn onderzoek wilde ik kijken of ik dezelfde tendens zou terug vinden bij andersoortige bedrijven en in andere gebieden en ook of deze in een tijdsperspectief te plaatsen is.

1.3.2 Meebeslissen over investeringen
In haar onderzoek onder melkveeboerinnen ziet De Rooij[2] drie verschillende tendensen met betrekking tot het meebeslissen van vrouwen in de bedrijfsvoering. Enerzijds boet de vrouw in aan arbeidstaakbeheersing bij toenemende schaalvergroting en specialisatie en worden dus door haar minder beslissingen over het totale arbeidsproces genomen. Daar tegenover staat dat beslissingen over investeringen, waar grote financiële risico´s aan vast zitten, vaker het gezamenlijke terrein van man en vrouw genoemd worden. Een derde tendens is, dat vrouwen zich in het gezinsdomein terugtrekken en alle beslissingen aan hun man over laten.
In mijn onderzoek wilde ik kijken of ik deze zelfde drie tendensen terug zou vinden, gezien in tijdsperspectief. Daarbij valt de eerste tendens, het al dan niet mee kunnen beslissen over het

---

[1] Idem pag. 61.

[2] De Rooij, S. Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij. Diss. LUW Assen 1992.

productieproces, onder het aspect arbeidstaakbeheersing. Het mee beslissen over investeringen behandel ik als een apart onderwerp omdat het m.i niet valt onder het aspect arbeidstaak-beheersing. Het is heel goed mogelijk dat iemand niet aan het productieproces meedoet en zich wel bemoeit met de investeringen.

1.3.3 Vrijheid van beroepskeuze

Wat sterk verschilde tussen de twee generaties kaasmaaksters was de mate van eigen keuze om hun beroep te kiezen. De oudere boerin was vanzelfsprekend na haar lagere school full-time bij haar ouders in gaan werken. Heel anders verliep het leven van haar schoondochter. Ook zij was een boerendochter, maar zij wilde aanvankelijk helemaal geen boerin worden en koos een ander beroep. Zij was daar vrij in. Haar uiteindelijke keuze om ecologisch kaasboerin te worden was des te overtuigder; zij had immers veel alternatieven tot haar beschikking.

Uit de twee andere pilot-interviews die ik hield in de Zuid-Westhoek van Friesland met vrouwen, geboren omstreeks 1925, bleek dat beide vrouwen - in verschillende mate - niet zelf hadden kunnen uitmaken welk werk zij gingen doen. Beide vrouwen hadden graag door willen leren maar waren daartoe niet in de gelegenheid. Ook zij moesten na hun lagere schoolperiode thuis komen werken. Het is waarschijnlijk, dat in de huidige individualistische tijd een vrije beroepskeuze voor agrarische vrouwen normaler is dan dat in vroegere jare het geval was. Maar ik kan mij voorstellen dat er belemmeringen zijn. Ten eerste is door de jaren heen het beroep van agrarisch bedrijfshoofd als een typisch manlijk beroep gezien. Vrouwen waren over het algemeen alleen dan bedrijfshoofd als hun echtgenoot overleden was. Ten tweede is het agrarisch bedrijf altijd een familiebedrijf geweest waarin man en vrouw beiden op het bedrijf werkten. Een vrouw werd over het algemeen boerin als zij een boer trouwde. Zij koos voor een man en niet in eerste instantie voor haar beroep.

In mijn onderzoek wilde ik bekijken of, en in welke omstandigheden, boerendochters zeggenschap hadden en hebben over hun eigen beroepstoekomst.

Het is niet zo eenvoudig om te beoordelen of iemand haar eigen keuze heeft gemaakt of haar bestaan heeft laten afhangen van verwachtingspatronen, of wellicht gedwongen was een bepaald soort leven te leiden. Er is geen keuze in een mensenleven die tot stand komt zonder beïnvloeding door belangrijke personen uit de omgeving of door maatschappelijke normen en waarden. Bovendien wordt iedere keuze beperkt door de mogelijkheden.

Om een wat duidelijker beeld te kunnen vormen heb ik naar een aantal deel-aspecten gekeken. In de eerste plaats: in hoeverre waren er wat betreft werk en beroepskeuze alternatieven voorhanden? Een tweede aspect is de moeite die gedaan moet worden om een doel te verwezenlijken. Naarmate er meer moeite gedaan moet worden is het waarschijnlijker dat er een eigen keuze is gemaakt. Een derde criterium waar ik naar wilde kijken is, of de vrouwen, achter af gezien, liever een andere loopbaan hadden willen volgen als ze daartoe in de gelegenheid waren geweest; of zij nú het gevoel hebben in hun keuzes beperkt te zijn geweest of kansen te hebben gemist.

Met deze drie deelaspecten wil ik twee vragen beantwoorden:

1. In hoeverre zijn in de loop van de tijd de omstandigheden veranderd en hebben de vrouwen meer keuzemogelijkheden gekregen en:
2. in hoeverre zijn de vrouwen veranderd en vinden zij het belangrijk hun eigen keuze te maken.

1.3.4 Beroepskwalificatie

In verband met de arbeidstaakbeheersing, waarvan kwalificatie voor het werk een bepalend item

is, wilde ik weten op welke manier de vrouwen gekwalificeerd werden/worden voor hun werk en hoe onderwijs daartoe bijdroeg/bijgedragen heeft.

1.3.5 Het onderwijs, de gerelateerde voorlichtingsnetwerken en "vrouwelijke agrarische identiteit"

Het onderwijs voor agrarische vrouwen en de verschillende vormen van voorlichting voor plattelandsvrouwen zijn in de afgelopen eeuw een afspiegeling geweest van hoe er over de vrouwelijke agrarische identiteit gedacht werd. In grote lijnen werd in de eerste zes decennia van de eeuw door het landbouwhuishoudonderwijs aan boerinnen een zelfstandige, belangrijke rol toegekend op het agrarisch bedrijf, die complementair werd gezien aan de mannenrol. In het tweede hoofdstuk zal ik op de geschiedenis van het landbouwhuishoudonderwijs ingaan. In de jaren ´60 verdween dit sekse-specifieke agrarisch onderwijs.

In haar artikel "From categories to dimensions of identities" (1994) maakt Van der Burg[1] onderscheid tussen de "attributed identity" en de "appropriated identity". Ik zou deze begrippen willen vertalen met resp.: "toegeschreven identiteit" en "toegeëigende identiteit". Bij toegeschreven identiteit gaat het om de maatschappelijke beeldvorming van personen uit een bepaalde categorie, het verwachtingspatroon wat men van deze categorie heeft. Toegeëigende identiteit is de sociale identiteit zoals individuen die zelf beleven.

Het landbouwhuishoudonderwijs en de landbouwhuishoudkundige voorlichting vormde volgens Van der Burg[2] een intermediair tussen de toegeschreven identiteit van de vrouwen en de toegeëigende identiteit. Enerzijds werden vanuit de overheid en de landbouworganisaties waar overwegend mannen in zetelden, de ideeën ontwikkeld waar het onderwijs aan zou moeten voldoen, anderzijds werd het onderwijs en de voorlichting door vrouwen gegeven, veelal afkomstig uit een agrarisch milieu, die zelf gestalte gaven aan een nieuwe identiteit.

In mijn onderzoek wilde ik nagaan of ik de invloed van het landbouwhuishoudonderwijs en de daaraan gerelateerde voorlichtingsnetwerken op de agrarische vrouwen zou kunnen herkennen, en hoe die invloed ervaren is. Ik wilde te weten komen of de toegeschreven identiteit weerslag vond in de ervaren identiteit. Daarnaast wilde ik te weten komen of de emancipatiebeweging van de jaren ´60 en ´70 van invloed zijn geweest op de vrouwelijke agrarische identiteit en zo ja, in welke zin.

1.3.6 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk

In de drie pilot-interviews met de oudste generatie kwam ter sprake dat de vrouwen van jongs af aan weinig vrije tijd hadden. Alle drie de vrouwen moesten ´s avonds nog breien. In eerste instantie noemden zij dat breien "vrije tijd". Breien deed je als het werk afgelopen was, zo ervaarden zij dat. Geen van de vrouwen vindt achteraf dat hun leven in hun jeugd wat werk betreft te zwaar is geweest. Er heerste in die tijd kennelijk een ander idee dan tegenwoordig over wat vrije tijd was en hoeveel vrije tijd iemand nodig heeft.

---

[1] Burg, M.van der (1994) From categories to dimensions of identities. A way to unravel the politics of categorizing illustrated in respect to farm women´s education in the Netherlands from 1865 onwards. In Burg, M. v.d. & M. Endeveld (eds). Women on family farms. Gender research, EC policies and new perspectives. Circle for Rural European Studies Wageningen Agricultural University. Pp.121-138.

[2] Idem.

In een onderzoek in Oost Gelderland uit 1990 komt Zwart dezelfde tegenstelling tegen. *"Ook het werktempo ligt tegenwoordig veel hoger. Vroeger was het allemaal veel rustiger. Het was gemakkelijk om het ook eens wat kalmer aan te doen. Er was meestal wel tijd voor een praatje en die tijd werd later wel ingehaald."* In de woorden van één van haar geïnterviewden: *"Vroeger was het gezelliger. Je werkte met meer mensen en je maakte eens een praatje op het land. Er werd met paarden gewerkt en die moesten ook wel eens even rusten."*[1]
Ik wilde nagaan of in de verschillende regio´s de overgang van veel werken in een rustig werktempo naar meer vrije tijd en een jachtig werktempo op gelijke wijze te vinden zou zijn.

1.4 De onderzoeksvragen

Op grond van de in deze paragraaf beschreven aspecten van werk kwam ik tot de volgende onderzoeksvragen:

1. Wat zijn de concrete werkzaamheden (geweest) van de geïnterviewde agrarische vrouwen, en wat is daarin veranderd in de loop van drie generaties?

2. Hebben zich in de loop van de eeuw verschuivingen voorgedaan t.a.v. de volgende aspecten van werk?
   a Arbeidstaakbeheersing. Is door mechanisatie en schaalvergroting het arbeidsdomein van de vrouw verloren gegaan en ging zij werk doen met een lagere graad van arbeidstaakbeheersing dan voorheen?
   b Meebeslissen over investeringen. Hebben er verschuivingen plaatsgevonden in de mate van meebeslissen over investeringen en cruciale veranderingen in het bedrijf?
   c Vrijheid van beroepskeuze. Hebben de vrouwen in de loop van de tijd meer vrijheid gekregen hun eigen beroep te kiezen en vinden zij het in toenemende mate van belang hun eigen beroep te kiezen? Wat zijn eventueel belemmerende factoren (geweest)?
   d. Beroepskwalificatie. Hoe zijn de vrouwen gekwalificeerd voor het werk dat zij deden en doen?
   e Het onderwijs, gerelateerde netwerken, en de vrouwelijke agrarische identiteit. Hebben het landbouwhuishoudkundig onderwijs en de daaraan gerelateerde netwerken en de latere emancipatiebeweging invloed gehad op de identiteit van de agrarische vrouwen en zo ja, welke?
   f Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd en werkdruk. Is binnen vier generaties (inclusief de moeders van de oudste generatie geïnterviewde vrouwen) de hoeveelheid werk afgenomen, de hoeveelheid vrije tijd toegenomen en de werkdruk toegenomen? Worden daar verklaringen voor genoemd?

3. Wat noemen de vrouwen zelf als belangrijkste veranderingen met betrekking tot werk? Wat noemen zij de grootste verschillen tussen hun eigen werk en het werk van hun (schoon)moeders en (schoon)dochters?

---

[1] Zwart, S.I. (1990). Agrarische huishoudens. Een onderzoek naar de veranderde relatie tussen gezin en bedrijf in Oost Gelderland. Diss. LUW Wageningen, pag 99/100.

In het tweede hoofdstuk zal ik de aard van het werk van boerinnen behandelen en verschillende visies daarop, zoals ik dat ben tegengekomen in mijn literatuurstudie. Het derde hoofstuk bestaat uit vijf "familieportretten", d.w.z. een weergave van de mijns inziens relevante gegevens uit de interviews, met per aspect van arbeid een beschouwing daarover. In het vierde hoofdstuk zal ik de verschillende generaties en de verschillende gebieden met elkaar vergelijken. Het vijfde hoofdstuk zal ik de in dit hoofdstuk geformuleerde onderzoeksvragen zo mogelijk beantwoorden of becommentariëren, en suggesties doen voor verder onderzoek.

HOOFDSTUK 2

AGRARISCHE VROUWENARBEID IN DE NEDERLANDSE LITERATUUR

In dit hoofdstuk zal ik voor drie gebieden in Nederland een schets geven van het werk van boerinnen tijdens de eerste zes decennia van deze eeuw, zoals die in de literatuur beschreven is. Deze tijdgrens is gekozen, omdat in de jaren '60 op grote schaal gespecialiseerd werd en er zich daardoor een ander arbeidspatroon voor de vrouwen ontwikkelde.
Als eerste komen de kleistreken van Groningen: het Oldambt en het Hogeland aan de orde. De tweede schets gaat over de zandgrondgebieden in Noord Brabant. De laatste streek die ik zal behandelen is het veenweidegebied van Kromme Rijngebied en Zuid-Holland. De keuze van de gebieden is gebaseerd op de verschillende bedrijfstypen met de daarbij behorende arbeidspatronen, en op de beschikbaarheid van gegevens. Als vierde punt zal ik in het kort de geschiedenis van het landbouwhuishoudonderwijs behandelen.
De jaren na 1960 zal ik voor Nederland als geheel bespreken. In de literatuur wordt minder aandacht besteed aan regionale onderscheiding. Er wordt over het algemeen vanuit gegaan dat agrarische bedrijven naar sector te typeren zijn, maar niet meer essentieel verschillen per regio.

2.1 De ontwikkelingen tot 1960

2.1.1 Groningse boerinnen

De bedrijven in Groningen op de kleigronden waren relatief groot. Door een wetgeving waardoor de nieuwe polders voor een groot deel aan de aangrenzende landeigenaar werd toegewezen (het recht van opstrek) en daarnaast een wetgeving waardoor verdeling van land werd verhinderd (het beklemrecht), hadden de boeren veel land in hun bezit. In de goede jaren, van 1850 tot 1880 waren zij rijk geworden. Daarna volgde een landbouwcrisis, veroorzaakt door aanbod van goedkoop graan uit Amerika. Vooral de arbeiders werden hier de dupe van omdat de boeren gingen bezuinigen op hun lonen.
Vanaf 1895 werden de prijzen weer beter. De crisis had de Nederlandse overheid gemotiveerd tot bezinning op de landbouwmethoden. Er werd een start gemaakt met landbouwwetenschap, -voorlichting en -onderwijs. De Groninger boeren profiteerden hiervan. Zij liepen landelijk voorop in mechanisatie, drainage van de grond en gebruik van kunstmest. Zij gingen nieuwe handelsprodukten verbouwen. Er werden coöperatieve fabrieken gesticht (strokarton, bietsuiker, zuivelprodukten) waardoor hun producten een betere afzet kregen.
Al in de rijke jaren tussen 1850 en 1880 was er een verwijdering ontstaan tussen het boerengezin en hun arbeiders. Daarvoor leefden zij min of meer samen in dezelfde vertrekken. Met hun rijkdom waren de boeren grotere en mooiere huizen gaan bouwen, het vaste, inwonende personeel verdween naar het achterhuis. Een aantal ongehuwde knechten en meiden woonden in het achterhuis, vaak onder armoedige omstandigheden. Zij werden apart gehouden van het gezin dat in het voorhuis woonde.
In de negentiende eeuw was het arbeidsdomein van de boerin omvangrijk geweest omdat het verzorgen van de veestapel, het melken, het boter maken, het verzorgen van de moestuin, de inmaak en de slacht en ook het schoonhouden van het erf onder haar beheer viel. Daarnaast was haar huishouden, met al het inwonende personeel erg groot. Gedurende de laatste decennia van de vorige eeuw was door het toenemend gebruik van kunstmest veeteelt niet meer nodig voor de

akkerbouw en de meeste boeren op de zeekleigebieden in Groningen gingen zich meer en meer specialiseren in akkerbouwgewassen. De hoeveelheid mensen die op de boerderij mee aten verminderde; het werd gewoonte dat vaste arbeiders voor hun eigen kost gingen zorgen. De boerin kreeg geleidelijk aan minder bedrijfswerk en kon haar aandacht geven aan het huishouden en het opvoeden van haar kinderen. Er ontstond een scheiding tussen het bedrijf en het huishouden. De boerin ging zich het leven van een welgestelde burgervrouw aanmeten. Bij de opvoeding ging horen dat dochters een hogere opleiding gingen volgen. Zij bezochten b.v. de HBS in Groningen of in Warffum of gingen naar een Duitse kostschool. Vooral onder de generatie van die dochters ging er een spanning ontstaan tussen het plattelandsleven en de hang naar een burgerbestaan in de stad.

Saal (1958)[1] ziet vanaf 1900 twee fasen. Van 1900 tot 1935 vindt een voortgaand verburgerlijkingsproces plaats van het landbouwersgezin, waarbij de boerin zich zowel feitelijk als mentaal langzamerhand geheel van het bedrijf en de bedrijfsvoering distantieert. Met verburgerlijkingsproces wordt bedoeld dat men de stedelijke gewoontes overneemt. Na 1935 ontstaat er volgens Saal geleidelijk aan een meer positieve instelling ten opzichte van het boerenbedrijf, een herwaardering van het boerin zijn *"welke her-waardering waarschijnlijk in sterke mate is bevorderd door de arbeid van de "Nederlandse Bond van Plattelands-vrouwen."*[2]
Dat proces is, aldus Saal, in 1958 nog niet voltooid.

Dat de boerin zich weer meer met het bedrijf gaat bemoeien heeft ook te maken met de mechanisatie van het bedrijf. De boer is bij vaker op het land omdat hij meer zelf doet. Daarom krijgt zijn vrouw te maken met alle bedrijfstelefoontjes en -bezoeken. Ook tekort aan arbeidskracht kan tot meewerken van vrouwen, met name de dochters stimuleren. Saal vermeldt dat *"de afdeling Bedum van de Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen constateert, dat weliswaar vele boerinnen het melken niet meer hebben geleerd, maar dat er toch de allerlaatste tijd (1958), onder de jongeren zowel vanwege de mechanisatie als vanwege de geringe personeelsbezetting in toenemende mate de neiging bestaat om dit wel weer te gaan doen. Juist in de hooibouw en in de oogsttijd is het kunnen beschikken over arbeidsreserve voor het melken van groot belang. (...) Daarnaast maakt de moderne boerendochter zich dikwijls verdienstelijk bij werkzaamheden met de tractor en de zichtmachine."*[3]

Saal trok zijn conclusies over de historische ontwikkeling aan de hand van rapporten, gepubliceerd in "Honderd Jaar Plattelandsleven in Groningen", gepubliceerd in 1952. De Rapporten over "het huiselijk leven van de landbouwer" zijn opgesteld door verschillende afdelingen van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen en van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. Het valt niet uit te sluiten dat de rapporten het imago van de boerin en haar dochters zoals dat gewenst was in de ideologie van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, bevestigen. Met andere woorden het is mogelijk dat de herwaardering van het boerenbestaan op kleinere schaal voorkwam dan gesuggereerd wordt. Maar aan de andere kant kan men stellen dat de rapporten voor een groot deel geschreven zijn door agrarische vrouwen zelf en dus een weergave zijn van althans een gedeelte van de werkelijkheid.

---

[1] Saal, C.D. Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG, Assen 1958.

[2] Idem pag. 162/163 .

[3] Idem pag. 145.

2.1.2 Boerinnen op de Noordbrabantse zandgronden

Rond 1900 waren de bedrijven op de zandgronden in Noord-Brabant klein, van 1 tot 10 ha. Aanvankelijk werd vee gehouden ten behoeve van de akkerbouw. De koeien stonden zomer en winter in een potstal waar stro en heideplaggen in werden gebracht. Zo ontstond er mest die onontbeerlijk was voor de akkerbouw. Twee keer per dag werden de koeien geweid op een strook grasland rond de akker. Dat was doorgaans het werk van een meisje van tussen de twaalf en veertien jaar.

Mannen werkten op het land en vrouwen deden al het werk in en om het huis. In de oogsttijd werkten de vrouwen daarnaast ook op het land. Het werk van de vrouwen op het erf was omvangrijk. Het voeren van de veestapel (melkkoeien, mestkalveren, varkens, schapen, kippen) was complex en zwaar werk. Veel voer moest gekookt worden en de juiste samenstelling was van groot belang; de kwaliteit van de mest hing er van af en daarmee de kwaliteit van de akkerbouw producten. Water voor het vee werd met emmers naar de stal gebracht. Verder bestond hun werk uit melken (drie maal per dag), stro en plaggen de stal in rijden, de stal en het erf schoonhouden, boter bereiden, het huishouden verzorgen en eten koken, en tot slot 's avonds spinnen en breien. Het sprak in die tijd vanzelf dat meisjes hun moeder hielpen en jongens hun vader. Volgens Reys (1980)[1] werden de meisjes over het algemeen zwaarder belast en hadden zij minder bewegingsvrijheid dan de jongens. Naast het feit dat haar moeder haar dochter op haar toekomstige leven moest voorbereiden was de katholieke moraal, die van een meisje meer nog dan van een jongen zedelijkheid en arbeidzaamheid verwachtte, daar debet aan. Als een meisje niet op de boerderij nodig was, werd zij als dienstbode verhuurd aan een andere boer. Dat kon zodra zij de plechtige communie had gedaan. Zij moest in haar functie als dienstbode de boerin helpen, maar werd ook vaak naar het land gestuurd. Zij werkte van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat en had geen dag vrij. Per jaar mocht zij één week naar haar ouders.

Tijdens de eerste decennia van deze eeuw ging de situatie veranderen. Heel belangrijk was de invoering van het gebruik van kunstmest. Daardoor was de potstal-mest niet meer onontbeerlijk. De koeien konden nu in de zomer naar buiten. Het belangrijkste werk van de vrouw, het voeren van de koeien in de zomer, verdween. Ook in de winter werd het voeren eenvoudiger omdat op het land nu makkelijk te voeren voedergewassen werden verbouwd en er veevoer werd aangekocht. De bedrijven gingen zich meer toeleggen op veeteelt met akkerbouw ten dienste van de veeteelt, in plaats van akkerbouw met veeteelt ten dienste van de akkerbouw. Het melken werd nu soms door de man gedaan als de koeien ver weg op het land stonden. Het land was immers het terrein van de mannen, het erf het terrein van de vrouwen. Bovendien denkt Saal (1958)[2]: *"waarschijnlijk zal hierop tevens van invloed zijn geweest, dat de veehouderij zich tot de economische basis van het zandbedrijf heeft ontwikkeld en mitsdien in het denken van de boer een centrale plaats heeft gekregen."* De boterbereiding verdween uit het arbeidspakket van de vrouw doordat er zuivelfabrieken gesticht werden. In de fabrieken was het boter en kaas maken mannenwerk geworden. Het spinnen werd overbodig; langzamerhand waren in de dorpen

---

[1] Reys, J. (1980). De boerin op de zandgronden in Oost-Noord-Brabant. 1880-1910. In: Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980. (pp. 208-236). Socialistiese Uitgeverij Nijmegen.

[2] Saal, C.D. (1958). Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG, Assen, pag 204.

goedkope, fabrieksmatig geproduceerde producten te verkrijgen. Vrouwen waren minder vaak op het land nodig door mechanisatie van het werk. Ook het kalveren opfokken, voorheen een belangrijk aandeel in de totale bedrijfsvoering verdween, omdat de ondermelk die van de fabriek terug kwam beter geschikt was voor varkens dan voor kalveren. De varkensmesterij werd uitgebreid, maar was minder arbeidsintensief omdat het voer werd aangekocht.

De kerk en de boerenorganisaties beijverden zich om de huishoudelijke functie van de boerin te benadrukken. De vrouwen werden minder belast. Zij kregen betere huizen met plavuizen op de vloer in plaats van zand, en de drinkwatervoorziening werd verbeterd. Er kwam elektriciteit. Er was meer tijd om aandacht aan de kinderen en het huishouden te besteden. Maar volgens Reys (1980)[1] en Strous (1992)[2] blijft haar arbeid in het bedrijf noodzakelijk. Zij is ten alle tijde inzetbaar en blijf een belangrijke spil in het boerenbedrijf. Maar zij had geen direct, aantoonbaar aandeel meer aan de inkomsten.
Een bevestiging daarvan vinden we in een weergave door Saal van een beschrijving van Schönhage uit 1948:
"Over het boerenbedrijf op de zandgronden van Westelijk Noord Brabant (Etten- Leur) wordt door Schönhage meegedeeld, dat zowel het voeren als het melken van het vee tot de vaste dagtaak van de boerin behoort, terwijl zij daarnevens belast is met het schoonhouden van het stalgedeelte. Weliswaar zijn ook de dochters overwegend in het huishouden werkzaam, maar dit neemt toch niet weg, dat in het drukke seizoen een ieder volledig zijn krachten inzet ten behoeve van het bedrijf, waarbij soms een week lang het gebruik van de warme maaltijd er bij in schiet. In Oost-Brabant treffen wij een nagenoeg analoog arbeidspatroon aan, hetgeen derhalve wil zeggen dat ook hier de boerin nog slechts incidenteel meewerkt, iets wat uiteraard niet geldt voor haar dochters, indien deze althans niet op een fabriek of in een betrekking zijn"[3]
Opvallend in deze tekst is, dat er met geen woord gerept wordt over de lengte van het "drukke seizoen". Hoeveel de boerin voor het bedrijf werkte is dus niet uit de tekst op te maken. Gezien het feit dat het nog steeds om gemengde bedrijven ging met naast de hooitijd verschillende oogsttijden en periodes waarin veel wiedwerk was, zou het "drukke seizoen" wel eens een behoorlijke periode hebben kunnen beslaan.

2.1.3 De veenweidegebieden van Midden-Nederland

De kaasmakerij, een ambacht
De bedrijven op de veenweidegronden in Midden-Nederland waren middel-grote veeteeltbedrijven. Al in de negentiende eeuw werden de koeien met krachtvoer bijgevoerd, waardoor een intensieve vorm van veehouderij met relatief grote melkopbrengsten mogelijk was.

---

[1] Reys, J. (1980). De boerin op de zandgronden in Oost-Noord-Brabant. 1880-1910. In: Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980. (pp. 208-236). Socialistiese Uitgeverij Nijmegen.

[2] Strous, J (1992). Voor het belang der boerin. De boerinnenbond van de NCB, 1928-1967. Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum. 22 67-87.

[3] Saal, C.D.(1958). Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG, Assen, pag. 209.

Terwijl overal elders in Nederland de weidebedrijven rond 1900 overgingen op levering aan de fabriek van hun melkproducten, bleven vooral in Midden-Nederland de boerinnen zelf kaas maken. Hun kaas stond bekend als kwalitatief beter dan de fabriekskaas.
Het kaas maken was expliciet het werk van de vrouw en haar dienstbode(n) en dochters. De concurrentie van de fabriekskaas dwong tot verregaande kwaliteitseisen. De vrouwen waren dan ook trots op hun kaas. Het was een moeilijk vak, dat van moeder op dochter geleerd werd. Er was geen vast recept, de bereiding varieerde naar gelang de samenstelling van de melk, een veranderlijke factor.
Meestal werd het kaasmaken beperkt tot de zomer. Het gezin verhuisde dan na de grote schoonmaak naar een gedeelte van de schuur of de stal. Soms was er een naast of aan de boerderij gebouwd zomerhuis, waar gewoond werd en waar de kaas werd gemaakt. Zo kon op alle huishoudelijke activiteiten tijd bespaard worden. Na 1920 ging deze gewoonte langzamerhand verdwijnen, vermoedelijk in verband met de komst van de waterleiding, maar rond 1950 was dit gebruik nog niet overal verdwenen.
Er werd twee maal per dag kaas gemaakt. Dat kostte zo´n 50 arbeidsuren per week, afgezien van een aantal onregelmatige werkzaamheden.[1] De komst van de electrische roermachine bracht enige verlichting in de zwaarte van de arbeid, maar scheelde nauwelijks in tijd. Naast de kaasmakerij had de boerin de verantwoording voor de kinderen en het huishouden. In de hooitijd hielp zij op het land. Vaak had zij vrouwelijk inwonend personeel of dochters die met het werk hielpen. Het huishouden werd zeer eenvoudig gehouden. Saal vermeldt: *"Uit de door ons opgenomen gezinsinterviews blijkt (...) heel duidelijk de sobere leefwijze van deze bevolking. De bijna overal voorkomende, zgn. "mooie" kamer - statussymbool en uiting van zelfrespect - doet praktisch alleen dienst in geval van verjaardagen en visite, en bij enkelen - maar dit is al een moderne tendens - ook des ´s zondags. Wanneer in het voorjaar de periode van het kaasmaken is aangebroken, verhuist men meestal naar het wringhuis of naar de stal (deel), alwaar soms een apart gedeelte met schotten of rietmatten wordt afgeschoten. Waar geen bedsteden zijn, komt het nog wel voor, dat ´s zomers de ledikanten op de stallen worden gezet, zodat het gezinsleven zich geheel achter afspeelt en het voorhuis schoon blijft"*[2]
De boerin had ten aanzien van de inkomsten van het bedrijf een minstens zo belangrijke functie als de boer. Toch had zij niet een gelijkwaardige positie. Zelfs de vraag óf er kaasmakerij op de boerderij zou plaatsvinden was meestal een beslissing die de man nam na met zijn vader overlegd te hebben. Ook over de aanschaf van materiaal voor de kaasmakerij besliste de boer. Ook de verkoop van de kaas gebeurde door de boer. Hij verkocht de kaas aan tussenhandelaren of ging naar de markt en deed daar ook de belangrijkste inkopen.
In een onderzoek van C. Verstoep (1986) waarin zij veel gewezen kaasmaaksters heeft geïnterviewd, blijkt dat de vrouwen over het algemeen het werk erg zwaar hadden gevonden, maar dat zij zelfrespect haalden uit het maken van kwaliteitskazen. In de gesprekken merkten de boerinnen meermalen op *"dat je trots was op goede kazen"* en *"dat je meer werkte voor je eer dan voor het geld dat ermee verdiend werd"*. De meeste geïnterviewde boerinnen onderkenden

---

[1] Verstoep, C. (1989). Een vrouwenambacht van moeder op dochter doorgegeven. In: F. Backerra, e.a. (eds.) Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland. De Walburg Pers.

[2] Saal, C.D. (1958). Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG, Assen, pag 184/185.

wel dat de man een aantal voorrechten had die ze zelf misten. Maar dat werd dan vergoeilijkt met: *"dat ging vroeger zo, nu doen ze het weer anders".*[1]
Het zelf kaas maken nam af na 1930. Pas na 1970 ging het weer toenemen. Toch waren er in Midden-Nederland rond 1950 nog steeds boerenbedrijven waar kaas werd gemaakt en nog steeds gebeurde dat door de boerin. De kaasmakerij is dan net als vroeger, een bezigheid voor de zomer, in de winter brengt de boer de melk naar de fabriek. In vergelijking met de tijd rond 1900 duurt de winterstop wat langer.Het kaas maken wordt van twee keer per dag naar één keer per dag teruggebracht, wat mogelijk word gemaakt door nieuwe technieken om de melk koel te houden. Volgens Saal[2] kost het kaas bereiden dan (1958) zo´n drie uur per dag, behoudens het schoonmaken van het melkgerei, dat vaak door dochters of dienstboden werd gedaan. (De zelfkazende boerin die ik een pilot-interview afnam schat haar werkuren die ze aan het kaas maken besteedt op vijf uur per dag.) Het huishouden is niet meer zo eenvoudig als in de vroegere zomerbehuizing. De eisen m.b.t. hygiëne en opvoeding van de kinderen zijn zwaarder geworden. In de hooitijd is de boerin op het land te vinden om haar man te helpen. Oudere dochters helpen de boerin bij het schoonhouden van het kaasgerei en zij helpen soms hun vader op het land.

Als het kaas maken aan de fabriek werd overgelaten
Op de boerderijen waar men overging tot levering van de melk aan de zuivelfabrieken, is de bedrijfstaak van de boerin gereduceerd tot incidentele bijstand. De meeste vrouwen melken niet meer dagelijks, maar zij springen vaak in als dat nodig is. Ook ander werk, zoals hooien, het onderhouden van het erf en de stallen, doen zij als hand en spandiensten. De boerinnen en hun dochters worden beschouwd als potentiële arbeidsreserve.
Uit de interviews van Verstoep[3] blijkt dat de door haar geïnterviewde boerinnen van de generatie na 1920 het maken van kaas te veel ten koste van de zorg voor hun kinderen vonden gaan. Saal registreert *"bij een klein aantal boeren - doorgaans juist bij hen waar het kaas maken werd afgeschaft - een zekere tendens (...) naar een iets andere levensstijl".*[4] Hij bedoelt daarmee, dat vrouwen meer tijd uittrekken voor het huishouden en de verfraaiing van het huis.

2.1.4 Het landbouwhuishoudonderwijs.
Op het Nederlands Landhuishoudkundig Congres in 1905 werd aandacht besteed aan eventuele scholing voor agrarische vrouwen. De meningen over de inhoud van het onderwijs waren verdeeld: moest de boerin opgeleid worden in agrarische vakken of moesten zij een vorm van

---

[1] Verstoep, C. (1986). Kaasmakende boerinnen: geëmancipeerde slavinnen? De positie van de kaasmakende boerin in Midden Nederland, ca. 1895 - ca. 1940. Historische Encyclopedie Krimpenerwaard. 11de jaargang nr 2.29-49, pag 48.

[2] Saal, C.D. (1958). Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG, Assen.

[3] Verstoep, C. (1986). Kaasmakende boerinnen: geëmancipeerde slavinnen? De positie van de kaasmakende boerin in Midden Nederland, ca. 1895 - ca. 1940. Historische Encyclopedie Krimpenerwaard. 11de jaargang nr 2.29-49.

[4] Saal, C.D. (1958). Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG, Assen, pag. 79.

huishoudonderwijs krijgen? In 1908 deed het Rijk een oproep aan de landbouworganisaties het landbouwonderwijs voor meisjes ter hand te nemen. Er kwamen in het land verschillende cursussen van de grond die een opleiding gaven in zowel huishoudelijke vakken als landbouwkundige vakken. Per streek werd gekeken aan welke specifieke vakken de grootste behoefte bestond, maar overal bestond het zelfde uitgangspunt: de agrarische vrouw was zowel huisvrouw als moeder als boerin en het onderwijs moest die drie aspecten met elkaar verenigen. Het idee was, dat de vrouwen die het onderwijs konden volgen, (lang niet alle boerendochters waren daartoe in staat) op die manier een bijdrage konden leveren aan een verbetering van de leefgewoonten op het platteland.
In 1913 werd de eerste school gesticht om landbouwhuishoudleraressen op te leiden die de cursisten les konden geven. Later kwamen er enkele opleidingsscholen bij. Afgestudeerden van deze opleiding kwamen behalve in het landbouwhuishoudonderwijs ook terecht als consulentes in de voorlichting aan boerinnen en plattelandsvrouwen, die langs diverse kanalen gestalte kreeg. In 1930 werd de "Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen" (de latere Bond van Plattelandsvrouwen) opgericht, die regionaal lezingen en cursussen organiseerde. In 1935 kwam de "Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande" tot stand om het mogelijk te maken cursussen aan te bieden aan getrouwde vrouwen, die niet voor het reguliere landbouwhuishoudonderwijs in aanmerking kwamen. In 1937 volgde de "Dienst van Kleine Boerenbedrijven" voor extra ondersteuning van de kleine bedrijven, die o.a. per provincie een consulente voor de boerinnen aanstelde. Na de oorlog werd de "Agrarische Sociale Voorlichting" in het leven geroepen, die met name de voorlichting in de z.g. streekverbeteringsgebieden ter hand nam. Al deze instituten hadden onderling verband met elkaar en alle consulentes hadden dezelfde achtergrond. Zij hadden dezelfde opleiding gevolgd als de landbouwhuishoudleraressen. Van der Burg en Van Huet (1992)[1] stellen dat het landbouwhuishoudonderwijs aanstuurde op een nieuwe vrouwelijke agrarische identiteit. Die nieuwe identiteit hield in dat de vrouwen zich in het agrarische bestaan thuis voelden en daarin voor zichzelf een typisch vrouwelijke rol zagen weggelegd met typisch vrouwelijke taken. Zware landarbeid voor vrouwen werd onwenselijk geacht, wel konden melken, zuivelbereiding, kippenteelt, bijenteelt en het onderhoud van moestuinen tot het lesprogramma behoren. Veel aandacht werd er besteed aan nieuwe inzichten die het huishouden hygiënischer en gemakkelijker konden maken. Daarnaast was er veel aandacht, vooral in de jaren dertig, toen het met de landbouw slecht ging, voor zuinig huishouden. Rationaliteit, in combinatie met eigen creativiteit van de boerinnen, en betere voorzieningen zouden er voor kunnen zorgen dat het huishouden minder tijd zou hoeven kosten en meer zou kunnen opbrengen. Opbrengsten van het huishouden werden gezien in de vorm van gezonder voedsel en kostenbesparende produktie van houdbare voedingsmiddelen van eigen fruit, groente en vee. Kinderopvoeding werd belangrijk geacht, door de tijdwinst in het huishouden zouden de vrouwen meer tijd over houden om zich met de kinderen bezig te houden. Voor boerinnen was ook de rol weggelegd de landbouwmodernisering te stimuleren en hun echtgenoten daarin te steunen.
De nieuwe vrouwelijke agrarische identiteit was in zekere zin emancipatoir. Door onderwijs en voorlichting zouden de vrouwen meer dan voorheen het heft in eigen handen kunnen nemen. Het huishoudelijke domein, het vrouwelijke domein bij uitstek werd in de ideologie niet langer gezien

[1] Burg, M.van der en I. Van Huet (1992) "Niet het diploma, maar het huwelijk maakte je tot boerin". Onderwijs voor agrarische vrouwen vanaf 1850. In: K. Den Dekker e.a. (eds.) Een tien voor vlijt, meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS. (Tipje van de sluier). (pp.117-134) Zutphen.

als ondergeschikt aan het bedrijfsdomein.
Na de Tweede Wereldoorlog bleef het landbouwhuishoudonderwijs bestaan, maar langzamerhand nam de agrarische gerichtheid af. De nadruk kwam steeds meer op huishoudelijke en de nu als specifiek vrouwelijk geachte taken, zoals kinderopvoeding en verfraaiing van het huis te liggen. In 1968 ging het op in het algemeen huishoud- en nijverheidsonderwijs en verloor het haar agrarische specificiteit.

Saal spreekt in de jaren ´50 over de gerealiseerde "feminisatie" van de agrarische vrouwen. *"In dit verband zouden wij ook nog willen wijzen op het verschijnsel, dat door Mevrouw Storck-v.d. Kuyl zo treffend de "feminisering" van de boerenvrouw is genoemd. (...) Dit begrip "feminisering", scherp te onderscheiden van emancipatie welke voor de boerin als bedrijfsgenote en daardoor al in menig opzicht gelijkberechtigd, goeddeels irrelevant was, houdt speciaal in een vrouwelijker-worden, meer nog: een nieuwe existentiële beleving van haar vrouw-zijn, met als symptomen een toenemende aandacht voor haar uiterlijk, voor lichaamsverzorging, kleding en haardracht."*[1]
In grote lijnen heeft de "nieuwe vrouwelijke agrarische identiteit" een complementaire rolopvatting t.o.v. de man en een emancipatoire grondslag wat betreft de vrouwelijke rol. Deze wordt als even belangrijk geacht als de mannelijke rol. De agrarische component houdt in dat het agrarische milieu en het burgermilieu als evenwaardig gezien worden.

Een samenvatting
Als we de situatie in Nederland voor de eerste helft van de eeuw voor alle regio´s samenvatten, dan komt het beeld naar voren, dat boerinnen over het algemeen minder bedrijfswerk en minder zwaar werk te doen krijgen. De huisproductie, voorheen een typisch vrouwelijke taak, wordt voor een groot gedeelte overgenomen door de industrie. Haar bedrijfswerk boet daarmee in aan arbeidstaakbeheersing en economisch gezien is haar aandeel minder zichtbaar geworden. Er komt meer aandacht voor opvoeding en gezin en de eisen wat betreft hygiëne in het huishouden worden hoger.[2]

2.2 De ontwikkelingen vanaf 1950

Na 1950 heeft de Nederlandse landbouw zich in een snel tempo verder ontwikkeld. De inspanningen van de Nederlandse overheid wat betreft onderzoek, onderwijs en voorlichting hebben daar zeker toe bij gedragen. De leus was: productieverhoging door mechanisatie en rationalisatie. Het Plan Mansholt uit 1968 voor een nieuw EEG- structuurbeleid was er op gericht de bedrijven met ontwikkelingsmogelijkheden te stimuleren. Ruimte voor deze bedrijven moest gecreëerd worden door bedrijfsbeëindiging van de kleine bedrijven. Ruilverkavelingen en betere ontwatering van het land werden op grote schaal doorgevoerd.

---

[1] Saal, C.D. (1958). Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG, Assen, pag. 47.

[2] Zie: Bock, B. en M. van der Burg (1998). Vrouwenarbeid in de agrarische sector. In: Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw. (pp. 219-240). Pott-Butter, H. en K. Tijdens (eds.). Amsterdam.

De maatregelen brachten een proces van schaalvergroting en intensivering op gang. Boeren werden door de subsidies gestimuleerd te investeren op basis van leningen en zagen zichzelf daardoor genoodzaakt hogere producties te halen om de schuldenlasten te kunnen dragen. Vervolgens werd dan meer geïnvesteerd om de hogere productie te kunnen halen. Velen vielen af in deze race.
Door specialisering, verdere mechanisering, later ook automatisering en digitalisering, waren er nog maar weinig arbeidskrachten nodig. Bovendien kunnen de boeren zich steeds minder betaalde arbeidskrachten permitteren. Veel bedrijven zijn zogenaamde eenmansbedrijven geworden. Maar toch werkte in veel gevallen de vrouw mee. Het aantal geregistreerde meewerkende echtgenotes nam na 1947 sterk af, maar door wijzigingen in de berekeningsmethodes waardoor lang niet al het werk van meewerkende vrouwen geregistreerd werd, is niet bekend hoe groot het aandeel van de boerinnen in werkelijkheid is geweest. In 1984 is er in opdracht van het Landbouw Economisch Instituut onderzoek gedaan naar werk van boerinnen en tuindersvrouwen door Loeffen. Het bleek dat deze vrouwen gemiddeld 22 uur op het bedrijf werken. Twee van de drie boerinnen meldt dat zij de huishouding laten liggen als ze in het bedrijf nodig zijn. Niettemin noemen de meeste vrouwen zich van beroep "huisvrouw".[1]

Inmiddels is de situatie van de boerinnen en tuindersvrouwen weer veranderd. De agrarische sector heeft het na de jaren ´80 steeds moeilijker gekregen. De stijgende EU uitgaven aan subsidies voor de agrarische sector in combinatie met productie-overschotten riepen verzet op. Er werden maatregelen genomen om de productiegroei af te remmen. Daarnaast werden milieubeschermende eisen gesteld. De milieumaatregelen vereisen investeringen die moeilijk op te brengen zijn als de productie niet mag groeien. Boeren en tuinders en hun vrouwen moeten, willen zij hun bedrijf laten voortbestaan, overlevingsstrategieën uitstippelen. In theorie zijn er twee alternatieven: voortgaande specialisering waarmee de kostprijs van het product verlaagd kan worden of diversificatie van het bedrijf, het opzetten van neventakken, waarmee het bedrijfsrisico gespreid kan worden. In Nederland zijn op het op dit moment vaak vrouwen die zo´n nieuwe bedrijfstak opzetten en beheren. Ondanks de grote werklast en de soms lage verdiensten van zo´n startende onderneming willen veel vrouwen, volgens Bock en Van der Burg (1998)[2] het werk niet meer missen vanwege de zelfstandigheid die ze ermee verkrijgen.
Op dit moment wordt het steeds gebruikelijker dat vrouwen met hun man een maatschap aangaan. Zij is dan bedrijfshoofd, evenals haar man. Sinds 1990 is een dergelijke maatschap belastingtechnisch voordelig geworden. Op die manier krijgt het aandeel van de vrouw in het bedrijf economisch en sociaal gezien erkenning.

---

[1] Loeffen, G. (1984). Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland. LEI Den Haag.

[2] Bock, B. en M. van der Burg (1998). Vrouwenarbeid in de agrarische sector. In: Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw. (pp. 219-240). Pott-Butter, H. en K. Tijdens (eds.). Amsterdam, 219-240.

HOOFDSTUK 3

VIJF FAMILIEPORTRETTEN

In dit hoofdstuk zal ik een indruk geven van de door mij gehouden interviews. Per twee of drie generaties, aan elkaar door familiebanden verbonden vrouwen, zal ik een "familieportret" schetsen waarin hun voornaamste werkzaamheden aan de orde komen en zal ik summier iets over hun levensomstandigheden vertellen. Het woord portret is eigenlijk misleidend, want specifieke, persoonlijke gegevens zijn zoveel mogelijk weggelaten. Na elk portret zal ik kort ingaan op alle in het eerste hoofdstuk vermelde aspecten van werk.
Alle namen die ik gebruik zijn verzonnen. Om het de lezer makkelijk te maken beginnen alle namen van de oudste generatie met een A, die van de middelste generatie met een M en die van de jongste generatie met een J. In één geval heb ik een vrouw van een "tussen-generatie" geïnterviewd, d.w.z., zij is jonger dan de middengeneratie, die in mijn interviews tussen de vijftig en zestig jaar is, en ouder dan de jongste generatie die tussen de twintig en dertig jaar is. Haar naam heeft de initialen M.J. In mijn analyses reken ik haar tot de jongste generatie, omdat zij met die generatie het meest gemeen heeft. Alleen in de directe vergelijkingen tussen moeders en dochters wordt zij bij de middengeneratie ingedeeld.

3.1 Zeeuws Vlaanderen

Anna, geboren in 1902
Adriana, geboren in 1918
Merel, geboren in 1947, dochter van Adriana, schoondochter van Anna
Johanna, geboren in 1973, dochter van Merel

Anna is 95 jaar als zij geïnterviewd wordt. Zij is als boerendochter opgegroeid in een gezin met tien kinderen op een gemengd bedrijf. Het was een grote boerderij met 4 inwonende knechten en één inwonende dienstmeid. De dienstmeid bleef tot de oudste dochter van school kwam en thuis kwam helpen. Haar moeder hield toezicht op het werk in de huishouding, het boter karnen, het brood bakken, het werk in de moestuin, het voeren van de varkens, kalveren en kippen. (de koeien werden gemolken door de meid en de jongste knecht). Er was veel aanloop op de boerderij, er werd boter en melk rechtstreeks aan klanten verkocht.
Moeder was al vroeg weduwe. Zij kreeg hulp van een boerenzoon, die zelf geen bedrijf had. Hij leidde het bedrijf totdat de oudste zoon van de landbouwschool kwam om het over te nemen.
Gedurende de lagere schooltijd hoefde Anna niet te helpen in het huishouden of op het bedrijf. Na de lagere school ging zij naar kostschool in België. Dat was in die tijd en in die streek gebruikelijk voor boerendochters uit families die het betalen konden. Maar zij kon de school niet afmaken vanwege de Eerste Wereldoorlog en kreeg daarna samen met haar zussen privéles thuis. Ondertussen hielp zij haar ouders.
Op den duur waren er vijf dochters die hun moeder met de vele werkzaamheden hielpen. In de winter was er niet veel buitenwerk voor de meisjes. Anna kreeg naailes en kon daarna ´s winters kleding maken voor het gezin. Borduren deden zij ook veel. Aan verder leren werd aanvankelijk niet gedacht in het gezin. Later ging de jongste zus naar de landbouwhuishoudleraressen-opleiding in Posterholt. "*Er is ons voorgesteld om er eens een te laten studeren, want wat zit je*

hier met zovelen te doen, maar er was niemand die er op z´n eigen aan gedacht heeft."
Ze was 33 jaar toen ze ging trouwen (in 1935). Er veranderde voor haar niet veel, zegt ze. "*Het bleef eigenlijk hetzelfde."* Het bedrijf was hetzelfde, alleen was er minder personeel. Haar man moest meer werken dan haar vader had gedaan. Zijzelf deed dezelfde dingen die haar moeder had gedaan maar op kleinere schaal. Boter maken bijvoorbeeld deed zij wel, maar meest voor eigen gebruik. Melken deed ze niet en op het land werken ook niet.
In de zestiger jaren specialiseerden de bedrijven in haar omgeving zich tot óf veeteelt óf akkerbouw. Het bedrijf van haar man werd akkerbouwbedrijf. Wat in die tijd voor haar het meest veranderde was dat langzamerhand de productie van eigen eten - het brood bakken, het boter maken, het zelf slachten, zelf kippen houden - uit haar takenpakket verdween. Ze vindt het niet een prettig idee dat je tegenwoordig niet meer "*weet wat je eet"*.Zeker nu ook nog de slager plaats heeft moeten maken voor de supermarkt. Uit het interview blijkt niet dat ze ook minder werk kreeg. Ze moest op den duur alles alleen doen omdat ze geen dienstbode meer had en ook geen werkster.
Anna woont nu samen met haar zoon en dochter in het - inmiddels nieuw gebouwde - woonhuis van de boerderij. Haar zoon heeft de boerderij overgenomen en haar dochter doet het huishouden.

Ook Adriana is een boerendochter. Op het moment van het interview is zij 79 jaar. Haar verhaal heeft veel gemeen met het verhaal van Anna. Ook haar moeder was al vroeg weduwe. Haar moeder kreeg hulp van twee ongetrouwde ooms. Het bedrijf was ook een gemengd bedrijf en er was veel verkoop aan huis. Er waren een inwonende knecht en vier uitwonende knechts, die in de kost waren. Het werkterrein van de moeder was ongeveer gelijk aan dat van de moeder van Anna. Ook in dit gezin gingen de dochters naar kostschool en kwamen daarna moeder helpen op de boerderij. De thuiswonende dochters zorgden voor het koeien melken, in tegenstelling tot de dochters in het gezin van Anna.
Veel vrije tijd had Adriana niet. *"Daar werd niet over gepraat, over vrije tijd."* Ook moest zij zo nu en dan op het land werken: *"aardappels rooien, met de hand gaan rapen, dat deden we allemaal graag"*. Er was nooit te weinig werk.
Zij trouwde toen ze 26 jaar was, in 1944, en verhuisde naar een ander dorp. Haar man had aanvankelijk ook nog koeien, die zij molk. De hele veestapel verzorgen was haar taak. Ook haar man ging op de akkerbouw over, daarnaast bleef hij paarden houden. Zij hielp niet op het land, dat kon niet met drie kinderen binnen vier jaar.
Ze heeft in haar gehuwde leven hard gewerkt. Harder dan sommige andere boerenvrouwen vindt ze, die hadden een dienstmeisje of lieten hun dochters meewerken. Zij was gewend aan te pakken, zegt ze, en bleef dat doen. Het huishouden was veel werk, daarnaast verzorgde zij het erf. De paardenstallen schoonmaken, de muren witkalken en de deuren verven hoorde daar bijvoorbeeld bij. Zij had weinig of geen personeel en haar dochters konden haar niet zoveel helpen als zij en haar zusters haar moeder geholpen hadden. *"Mijn moeder die had van ons plezier en ik heb nooit van ons kinderen dat werk gehad (...) ze leerden en waren nooit thuis."*
De boerderij is overgenomen door haar dochter en schoonzoon. Zij woont nu met haar man elders in het dorp.

Merel is de dochter van Adriana en de schoondochter van Anna. Zij is 51 jaar tijdens het interview. In tegenstelling tot haar moeder en schoonmoeder hoefde Merel als kind niet mee te werken. Toch deed ze dat wel graag en ze werd er ook om gewaardeerd naar haar gevoel.
Ook zij ging naar een kostschool. In de vakanties hielp ze met het stallen schoonmaken en wit

kalken. Ze voerde ook graag de kippen en de paarden, dat deed ze voor haar plezier, ze noemt het nauwelijks werken. Ook deed zij soms kleine klusjes voor haar vader in de akkerbouw. Haar zusjes speelden liever en haar broer had ook geen interesse in het bedrijf. De kinderen werden daarin aardig vrij gelaten.
Na de kostschool en na nog een jaar vormingsklas ging ze naar de landbouwhuishoudschool in Oudenbosch en kreeg daar een opleiding tot lerares. *"Ik heb daar niet zo bewust voor gekozen, ik denk dat mijn moeder dat dan zei."* Ze vond de school ontzettend leuk en heeft er erg veel geleerd.
Na het behalen van haar diploma ging zij werken, deels als lerares, deels in de economisch-huishoudelijke voorlichting. Ze gaf als 20-jarige les in koken aan veel oudere vrouwen, ze gaf lessen in budgetteren en hielp boerinnen als er nieuw gebouwd moest worden hun eisen aan de architect over te brengen.
Twee jaar werkte ze full-time voor ze ging trouwen met een boerenzoon (de jongere zoon van Anna), die aanvankelijk samen met haar vader het bedrijf ging doen. Zij ging toen part-time werken. Al heel snel kwamen er kinderen, vier in totaal, waaronder een tweeling. Een half jaar na haar huwelijk hield ze op met werken, maar ze bleef avondcursussen geven en speelde een actieve rol in het sociale leven van haar dorp. Ze hielp het CDA oprichten, zat in allerlei andere besturen en zorgde dat er een peuterspeelzaal kwam. Soms ging ze een paar dagen van huis weg om bijscholings-cursussen te volgen. Haar moeder kwam af en toe oppassen en wat kleine klusjes doen. Haar schoonzusje, die ongetrouwd was, kwam soms helpen schoonmaken. Die steun stelde haar in staat zoveel te kunnen doen. Op de boerderij van haar man hielp ze niet. Het was niet nodig en ze mistte het niet. Ze vond het heerlijk om naast haar huishouden en zorg voor de kinderen tijd te hebben om zich buiten het huis en de boerderij maatschappelijk verdienstelijk te kunnen maken.
Toen de kinderen wat groter waren werd haar gevraagd weer les te gaan geven aan de huishoudschool. Inmiddels was ze samen met haar man begonnen aan de huisverkoop van aardappels. Dat was nodig toen het akkerbouwbedrijf steeds minder ging opbrengen omdat de prijzen van de producten daalden. Ze stond nu voor de keus om de baan te nemen of thuis te blijven en de winkel uit te breiden. Ze vond het een moeilijke keus. Dat haar kinderen nog op school zaten en haar nodig hadden deed de weegschaal door slaan naar thuis blijven. Bovendien stimuleerde haar man het buitenshuis werken niet.
Nu werkt zij hele dagen op het bedrijf. De aardappels worden aan huis gesorteerd en klaar gemaakt voor levering. De winkel is uitgebreid en verkoopt een ruim assortiment. Er is zoveel werk te doen dat hun dochter full-time meewerkt in de winkel en eigenlijk niet meer gemist kan worden. Merel zou die winkel nu niet meer willen missen, nog niet als ze een miljoen in de loterij zou winnen, zegt ze. " *Je hebt dat zelf opgezet. (...) Ik heb op een moment die keuze gemaakt en dan kan je niet meer daar van af stappen. (...) Dat je er zo lang aan bezig bent geweest dat heeft zoveel meerwaarde gekregen, dat kan je niet uitdrukken hè, wat dat is."*

Johanna is de 24-jarige dochter die op het bedrijf van haar ouders meewerkt. Ze is dat gaan doen omdat ze het prettig werk vindt. Ze ervaart het bedrijf wel als een zaak van haar ouders, al zit ze met hen in een maatschap. Ze wil iets voor zichzelf beginnen onder haar eigen verantwoordelijkheid. De bedoeling is een horeca-onderneming te starten op het terrein van haar ouders. Staats Bosbeheer is bezig een natuurgebied, dat vlak bij de boerderij van haar ouders ligt, in de oude staat terug te brengen. (In 1960 zijn de "killen", laagtes in het landschap, opgespoten, zodat er een vlak land ontstond, in zijn geheel geschikt voor akkerbouw.) Zij wil haar plannen

in samenwerking met Staats Bosbeheer verwezenlijken. Er komt dan een expositie-ruimte bij, die misschien ook als multi-functionele ruimte voor het dorp gebruikt kan worden.
Johanna is na de MAVO naar de Middelbare Hotelschool gegaan. Min of meer geïnspireerd door het landbouwhuishoudkundige beroep van haar moeder dacht zij eerst aan de koksschool en kwam zo, toen ze ging zoeken naar een school, op het idee naar deze school te gaan.
Haar plannen voor een horeca-onderneming komen voort uit interesse voor het natuurgebied. Ook haar vader heeft een stukje land ervoor verkocht. *"Je gebied verandert, dat soort dingen zijn interessant."* Verleden jaar heeft ze een cursus gevolgd in ondernemingsplan schrijven, dit jaar doet ze een cursus plattelandstoerisme. Dat vindt ze erg leuk, vooral ook omdat ze zo met verschillende mensen in contact komt. Wie weet komen er samenwerkingsideeën uit voort.
Op mijn vraag hoe ze denkt haar ambitieuze plannen met een man en kinderen te combineren (die ze nog niet heeft, maar op den duur best wil), zegt ze: *"als ik iemand tegen kom moet ik wel heel zeker zijn dat m´n plan door kan gaan. Het mooiste zou zijn als hij zijn eigen werk had."*

3.1.1 Arbeidstaakbeheersing
Beginnend bij de moeders van de twee oudste boerinnen kunnen we stellen dat de vrouwen een hoge mate van arbeidstaakbeheersing hadden. Zij bestierden een groot huishouden waar een aantal personeelsleden deel van uit maakten. Binnen het huishouden werd voeding en kleding geproduceerd voor eigen gebruik. Kinderen kwamen vanzelfsprekend thuis werken, de meisjes in eerste instantie onder moeders leiding, de jongens onder vaders leiding. Zij vervingen personeel, maakten het werk van hun ouders lichter, of zorgden voor meer besparingen door bijvoorbeeld kleding voor het gezin te produceren. Daarnaast waren de vrouwen verantwoordelijk voor een gedeelte van het bedrijf: het melken, het verzorgen van het vee en het produceren en verkopen van boter viel onder hun beheer. Zij beheersten dus een uitgebreid domein, hadden overzicht over het gehele werkproces van dat domein, en waren vrij in het kiezen van de planning en uitvoering van het werk. Het gaat hier grofweg om de tijd voor 1930.
Voor de dochters lag aanvankelijk een dergelijke taak te wachten, maar geringer in omvang. Het huishouden was minder omvangrijk omdat er veel minder personeel op het bedrijf was. Dat betekende ook dat ze veel meer zelf moesten doen. Adriana ging zelf melken en verzorgde het vee. Anna molk niet, maar maakte aanvankelijk nog boter, bakte zelf brood en had werk aan de huis-slacht.
De eigen productie van boter verdween, de melk werd aan de fabriek geleverd. Nog later, omstreeks de jaren ´60 verdween het vee van de bedrijven, zowel de koeien als de kalfjes, varkens en kippen. Traditioneel was het vee het domein van de vrouwen geweest en de akkerbouw het gebied van de mannen. Met de akkerbouw bemoeiden de vrouwen zich niet. *"Ik had niet veel te vertellen, ik wilde me er niet te veel van aantrekken. Wat ie dan wilde planten dat moest ie zelf weten."* (Anna)
Het werk wat voor hen overbleef was hoofdzakelijk huishouden. Het huishouden was minder divers en gecompliceerd dan het huishouden van hun moeders, maar vroeg meer werk dan een burgerhuishouding. Het schoonhouden van het erf hoorde erbij en voor Adriana het onderhouden van de paardenstallen. Ook de bedrijfswas werd door de vrouwen gedaan.
Beide vrouwen zijn er, vergeleken met hun moeders, op achteruit gegaan wat betreft arbeidstaakbeheersing. Hun werk ging meer routine-handelingen bevatten, hun domein versmalde zich.
De middelste generatie, Merel, vond haar belangrijkste werkterrein - naast haar huishouding en de kinderen - buiten het bedrijf, overigens in een vak dat alles met de agrarische sector te maken

had. Uit haar verhaal blijkt dat zij genoten heeft van haar werk en de zelfstandigheid die ze had in dit domein. Zij was haar tijd een beetje vooruit. Andere vrouwen in haar omgeving werkten niet meer zodra zij trouwden. Ook zij moest het na een half jaar opgeven omdat het werk niet te combineren viel met de zorg voor de kinderen, maar zij zorgde altijd, dat zij buiten het bedrijf ook werkzaamheden had en heeft dat nu nog. Op dit moment is ze toeristische gids op het gebied van cultuur en kunstgeschiedenis van haar streek Dat werk doet zij naast haar dagelijkse werk. Zij werkt nu met haar man op het bedrijf, waarbij zij voornamelijk de winkel doet en het aardappels sorteren. Haar oorspronkelijke domein, haar beroep, heeft ze verlaten. Wat betreft de arbeidstaakbeheersing zou men kunnen zeggen dat het domein waarbinnen ze nu werkt geringer van omvang is dan het domein waarbinnen ze vroeger werkzaam was. Zij heeft wel gedeelde zeggenschap over de methode van werken en overzicht over het gehele arbeidsproces van het bedrijfsonderdeel waar ze zich mee bezig houdt.
Johanna werkt op dit moment in de winkel van haar ouders. Zij heeft niet de keuze over methode van werkaanpak, werkt niet in een domein waar ze voor gekozen heeft en in opgeleid is, heeft wel weer overzicht over het totale arbeidsproces betreffende de boerderijwinkel.
Zij ziet dit werk als tijdelijk en is vastbesloten werk te scheppen of te zoeken met een volledige arbeidstaakbeheersing.

3.1.2 Meebeslissen over investeringen.
Anna en Adriana lieten het bedrijf aan hun man over. Merel bespreekt samen met haar man de investeringen en veranderingen in de bedrijfsvoering. Ook dochter Johanna wordt daarbij betrokken.

3.1.3 Vrijheid van beroepskeuze.
Adriana antwoordt op de vraag: "toen u naar kostschool ging, wist u toen al wat u later wilde doen?": *"Je ging gewoon naar school omdat moeder dat zei. Nee, er is genoeg gezegd je moet verder leren, maar nee, dat heb ik niet gedaan. Ik heb er geen spijt van gehad ook ...maar je bent onder mekaar met je zussen en je bent zo aan mekaar gehecht,- ik dacht altijd: ik wil liever bij hun zijn en dat is de oorzaak geweest dat ik niet..."* (dat ze thuis bleef werken).
Anna: *"Studeren? Daar had ik toen nog niet om gedacht. Want anders, had mijn moeder dat geweten, dat de mogelijkheid er was, dan was ik misschien wel gaan leren."*
En dan Merel: (De landbouwhuishoudschool): *"Ik heb daar niet zo bewust voor gekozen, ik denk dat mijn moeder dat zo zei..."*
De keuze van de twee oudste vrouwen om niet door te leren voor een ander beroep lag binnen het verwachtingspatroon, ook al gingen er wel eens stemmen op dat het ook wel anders kon. Zij waren ook min of meer nodig op het bedrijf van hun ouders. Omdat er zoveel kinderen waren konden een paar van de dochters, meestal de jongeren, wel gaan studeren als ze dat wilden, maar erg algemeen gebruikelijk was dat nog niet in die tijd. Teruggrijpend op de in het eerste hoofdstuk genoemde criteria, zou je kunnen zeggen dat de vrouwen van de oudste generatie, de één misschien wat meer dan de ander, opmerkelijk initiatief hadden moeten nemen, en veel moeite hadden moeten doen, als zij een ander beroep hadden willen kiezen. De vrije keuze lag niet voor het oprapen. Achteraf is er geen spijt over de levensloop.
Merel heeft eigenlijk niet zozeer voor haar opleiding zelf gekozen, zegt zij, maar gezien het enthousiasme waarmee zij over haar opleiding en voormalige beroep praat, zou je hier toch van een eigen keuze kunnen spreken. Wat betreft het bedrijfswerk wat ze nu doet ligt het anders. Als ik haar vraag naar het verschil in haar leven en dat van haar moeder zegt ze: *"Mijn moeder werkte*

automatisch mee want zij had geen keuze om ergens anders te gaan werken. Bij mij is het zo: nu in het bedrijf meewerken omdat we de keuze gemaakt hebben dat we dit doen (de winkel) *om het bedrijf recht te houden. Zij zaten financieel volgens mij veel makkelijker, zij verdienden veel meer dan wij op dit moment. Ik denk dat dat het verschil is. Ja, ik moet het gewoon hè. Ja ik kan er ook mee stoppen met die boerderijwinkel en dan proberen ergens anders te gaan werken, maar dat is wel omdat het financieel moet en dat is een heel ander gevoel dan dat je met een boer getrouwd bent en je werkt graag mee."*
Het lijkt er op, dat waar de ene generatie door de sociale structuur niet veel keuze heeft, de ander geen keuzevrijheid heeft door de economische situatie in de akkerbouw. Merel heeft geen spijt van haar loopbaan, ze zou het bedrijf nu niet meer willen missen. Maar, zegt ze: *"Ik denk dat als ik jonger zou zijn, dat ik - dan zou ik dat wel doen - iets anders was gaan doen. Want dan heb je die tien jaar niet gehad en dan zit die energie van die tien jaar er ook niet in."*
Johanna doet veel moeite om een droom gestalte te geven. Het is niet gemakkelijk om de financiële middelen bij elkaar te krijgen en de nodige vergunningen en eventuele subsidie. Maar ze is vastbesloten en heeft niet opgegeven bij de eerste tegenslag. Het is duidelijk dat zij haar eigen keuze heeft gemaakt. Zij heeft de mogelijkheid om haar keuzes te maken, haar ouders lieten haar zelf beslissen welke opleiding ze wilde doen. Toch was er ook voor haar een beperking. Eigenlijk had ze best boer willen worden, maar ze ging niet naar de MAS (Middelbare Agrarische School), omdat technische vakken haar niet liggen en ze dacht die daar wel nodig te hebben. En zonder die opleiding, vindt ze, kan ze een akkerbouwbedrijf niet zelf aan. Het horeca-plan is in de plaats gekomen van haar eerdere droom.

3.1.4 Beroepskwalificatie
Beide vrouwen van de oudste generatie zijn op een kostschool geweest. Daar leerden ze niets wat met het boerenbedrijf, noch met het huishouden te maken had.Adriana: "*Maar ja, dat was niet omdat je wat moest leren hoor, dat was algemene opvoeding."* En Anna: *"Ja, dat was alles in 't Frans* (zij ging naar een Belgische kostschool), *maar natuurlijk op die korte tijd kende ik nog niet zo denderend Frans, en alle lessen werden gegeven in het Frans, maar ik heb er wel wat van opgestoken."* Het werken in de huishouding en op het bedrijf leerden zij thuis.
Merel vertelt tijdens haar opleiding zoveel geleerd te hebben dat ze daar nu nog dagelijks profijt van heeft: *"Met heel weinig creatief zijn, nooit restjes weg doen, iets aparts maken. (...) En sociaal met de groep omgaan. En de vakken gezondheidszorg en bloemschikken en een beetje milieu - toen al. Deze opleiding was echt heel breed. Muziek kregen we ook. (...) Maar specifiek landbouw - je kreeg wel de wet van Mansholt en economie maar over de teelt van tarwe, de technische dingen, dat niet hoor. Landbouw-economie en -sociologie kregen we ook best wel heel veel. Maar om boer te worden daar werd je niet voor opgeleid. Voedingsleer, dat weer wel. (...) Ook oefenlessen en pedagogiek.(...) Dat vond ik leuk om te doen, om iets te verzinnen om de aandacht te trekken. Creativiteit heb je daar opgestoken."* De waarde van de opleiding ligt voor Merel niet alleen in het betaalde werk dat ze er mee gedaan heeft, het heeft haar ook het vertrouwen gegeven in haar eigen creativiteit waarmee ze in het sociale vlak allerlei initiatieven kon ontplooien.
Johanna heeft een relevante opleiding voor het vak dat ze wil gaan uitoefenen.

3.1.5 Het onderwijs, gerelateerde netwerken en vrouwelijke agrarische identiteit
Anna en Adriana hebben geen landbouwhuishoudonderwijs gehad. Wel is de jongste zus van Anna naar Posterholt, naar de landbouwhuishoudleraressen opleiding gegaan. Op mijn vraag of

haar zuster daar nieuwe dingen leerde die in hun huishouden van pas kwamen zegt ze, *"misschien wel iets, maar ik denk dat mijn moeder wel genoeg kon"*. Van de vernieuwende invloed van het onderwijs en de agrarische vrouwennetwerken zijn bij Anna en Adriana geen directe sporen te vinden.
Voor Merel was de leraressenopleiding bepalend voor haar leven, en als zodanig medebepalend voor haar identiteit. Haar voorlichtingswerk gold vooral de typisch vrouwelijke taken binnen de agrarische sector. Er ging van haar opleiding een emancipatoire werking uit en zij voelde zich daarin thuis. Zij hielp andere vrouwen hun werkdomein van belang te vinden en naar eigen inzicht in te richten, het heft in eigen handen te nemen. De nadruk lag daarbij op de vrouwelijke taken zoals huishouden en budgettering. Deze aandacht voor de rol van de vrouw in de landbouw en de erkenning van haar belang op het bedrijf is ook nu nog overduidelijk aanwezig. Zij vertelde mij bijvoorbeeld dat ze momenteel excursies voor agrarische vrouwen organiseert. De vrouwen gaan dan verschillende soorten agrarische bedrijven bezoeken. Zo´n excursie heeft volgens haar niet alleen kennisgevende waarde, maar vooral emotionele waarde, zegt ze. Het gaat erom de waarde van de agrarische sector in al z´n facetten eens een keer buiten de beslommeringen van het dagelijks bestaan waar te nemen, om elkaar een hart onder de riem te steken, de problemen en de mogelijkheden met elkaar te delen.
Johanna heeft niet-sekse-specifiek onderwijs genoten en wil een onderneming starten waarin zij niet een specifiek vrouwelijke rol zal vervullen. Haar agrarische identiteit heeft zich verplaatst naar een algemene interesse voor het platteland waar ze woont. Natuurtoerisme en dorpsbelang zijn de pijlers van haar horecaplan. Het agrarisch bedrijf blijft daarbinnen een rol spelen. Ze probeert mensen te interesseren voor wat daar zoal gebeurt. Ze organiseert kleine manifestaties zoals bijvoorbeeld een open dag op de boerderij in de lammertijd.

3.1.6 Hoeveelheid werk, vrije tijdsbesteding, werkdruk
De twee vrouwen van de oudste generatie hebben vanaf de puberteit altijd thuis moeten werken. Anna: *"Het was een goed leven."* Het werk was niet hard en zwaar, er was veel personeel. Ik vraag Adriana naar het verschil in leven als boerin tussen haar en haar dochter. Ze zegt: *"Ja niettegenstaande dat het allemaal machinaal gaat, dat ze het toch nog drukker heeft vind ik. Meer verantwoordelijkheid. Puur akkerbouw, dat gaat niet meer schijnt het, het gaat niet meer, je moet er wat bij doen en als ge dat ziet - een hoofdzorgen en van alles* (…)." En over haar moeder: *"Mijn moeder, die had er tijd voor om ze* (klanten die boter kwamen kopen) *allemaal aan de praat te houden. Dat is tegenwoordig niet meer. Op die bedrijven is dat niet meer dat er overal tijd voor is. Je hebt dat wel gezien bij mijn dochter, die heeft er geen tijd meer voor, (...) en trouwens, ik had er zelf ook geen tijd voor."*
Merel had door haar vele activiteiten naast haar huishouden een druk bestaan, maar ze voelde het niet als bezwaarlijk. *"Ik had op twee jaar tijd drie kinderen* (er was een tweeling bij), *daar werd je ook al helemaal door in beslag genomen. (...) Ik denk toch, door die opleidingen en zo, dat het zo veelzijdig was, dat je dat niet als druk hebt ervaren."* Nu ze in het bedrijf werkt is de werkdruk hoog. *"Wij draaien 6 dagen in de week van 8 tot 8 en dan de boekhouding nog in de avond, wie doet dat nog, je bent toch stom als je dat doet, maar je bent daar in en daar kun je niet zo in eens mee stoppen"*
Johanna heeft de toenemende werkdruk van haar ouders als kind gemerkt. "Het is nu veel drukker geworden, er is nu veel minder vrije tijd". Zij heeft al jong haar ouders geholpen. *"Op een gegeven moment was het zo, dan werd er in het weekend van je verlangd dat je naar huis kwam om te helpen."*Ze vond dat niet erg, want *"ik zou het niet kunnen verdragen om hier rond te lopen*

terwijl de anderen allemaal bezig zijn". Nu ze full-time werkt zou ze wel eens wat meer vrije tijd willen hebben. Dat ze dat ook niet zal hebben als haar plan door gaat vindt ze niet erg.

3.2 Noord Limburg

Aleid, geboren in 1915
Maria, geboren in 1947, schoondochter van Aleid
Jettie, geboren in 1970, dochter van Maria

Aleid is een boerendochter. Zij is 82 jaar oud als ik haar interview. Haar ouders hadden een klein gemengd bedrijf met een paar koeien, een paar kalfjes, varkens en kippen en wat akkerbouw. In de loop van haar jeugd is de boerderij uitgebreid, eerst met meer varkens en later met asperges. Er waren 11 kinderen.
Als klein meisje moest Aleid al flink meehelpen. Voor ze naar school ging moest ze de varkensketel stoken. (De varkensketel stond in de varkensschuur, het varkenseten werd er in gekookt. De ketel werd gestookt op hout.) Ze moest op de jongere zusjes en broertjes passen, houtjes hakken en ´s avonds aardappelen schillen en kousen stoppen.
Toen ze van de lagere school kwam werd ze full-time werkzaam op het bedrijf van haar ouders. De oudste dochter hielp in de huishouding, zij als tweede ging mee naar het land en de jongste dochter leerde naaien en maakte kleding voor de hele familie. Koeien melken was de taak van Aleid. In de oogsttijd van het graan en in de hooitijd werkte ze hele dagen mee op het land. Dat land lag verspreid over een groot gebied. Op het land werken betekende meestal ´s ochtends vroeg van huis gaan en pas met donker weer terug komen. Bij het dorsen hielp ze mee met het insteken in de dorsmachine. In de aspergetijd ging ze drie keer per dag asperges steken. De asperges moesten gewassen en gesneden en in kistjes gedaan worden. Gedurende het hele voorjaar was ze aan het wieden.
Naast het werk op het land waren er ook nog huishoudelijke karweitjes voor haar zoals klompen schuren en schoenen poetsen. Ook moest ze meedoen aan de grote schoonmaak. Het hele huis moest dan gepoetst worden, de muren werden gewit en de vloeren geverfd. Met de jaarlijkse slacht hielp ze ook.
Aleid trouwde op haar 27ste, in 1942. De boerderij van haar schoonouders werd overgenomen door een andere zoon, het jonge echtpaar pachtte een boerderijtje met een ouderwetse potstal. Daar hielden ze drie koeien en een paar kalfjes en ze hadden een stukje bouwland. Melken deed ze nu niet meer, dat deed haar man. Ze ging doorgaans niet meer naar het land omdat ze al gauw kleine kinderen had. Wel hielp ze mee de mest uit de potstal te rijden naar het land, met een paard voor de kar en ook met het omploegen van het land. Verder deed ze werk op het erf, koeien voeren, varkens voeren en kippen voeren en stallen schoonmaken. Daarnaast het huishouden en dat was veel werk want het was een oud huis en ze was, zo zegt ze: *"zo poetsvriendelijk"*. Met name de was was erg veel werk. Aanvankelijk ging dat in de schoon geschuurde varkensketel, later in een soort wasmachine waaronder gestookt kon worden en die met de hand gedraaid moest worden. Het goed werd twee keer gewassen, op de bleek gelegd, in het blauwsel gedaan en dan twee keer opgespoeld.
Na zes jaar gingen zij naar een ander bedrijfje. Dat bedrijfje konden zij uitbreiden o.a. doordat ze grond erbij erfden. Ook konden ze meer land pachten. Ze gingen nu meer vee houden. In 1954, weer na 6 jaar, lieten zij een nieuwe boerderij neerzetten. Ze bouwden varkensstallen erbij en

hadden veel kippen. Verder graan, aardbeien en komkommers, voederbieten, maïs voor de kippen, asperges, aardappels. Het werk dat Aleid deed is niet door de jaren heen hetzelfde geweest, ze hadden niet altijd dezelfde gewassen. Ze heeft niet precies verteld wat ze wanneer gedaan heeft, maar het is duidelijk dat er weinig werk op het bedrijf is geweest is dat ze niet gedaan heeft. Toen de kinderen wat groter waren kon zij ook mee naar het land. "*M'n man, als hij 's morgens koffie gedronken had dan ging hij naar het land toe en ik als ik klaar was. En toen de kinderen een beetje groter waren en naar school moesten dan hingen we de sleutel ergens. En dan konden die van school uit naar het land toe komen.*" Haar werk veranderde in de loop van de tijd. Ze konden een knecht in dienst nemen en het loonbedrijf nam met grote machines het dorsen en wellicht ander werk over. Toch blijkt niet uit haar verhaal dat ze het lichter kreeg. Wel luxer; het verschil tussen haar vroegere bestaan en haar leven nu zoals het in de loop van de tijd geworden is - van alle gemakken voorzien - is voor haar nog steeds een bron van verbazing.
Toen de oudste zoon het bedrijf met zijn vader samen ging doen, in de jaren '60, zijn ze begonnen de varkensstapel uit te breiden. Daarnaast bleven zij asperges kweken en gingen zij rozen kweken. De overige bedrijfstakken werden afgestoten. Aleid hielp met al het nodige werk. Later ging zij wat minderen en meer op haar kleinkinderen passen, zodat haar schoondochter mee kon werken op het bedrijf.
Nu woont zij al geruime tijd in een bungalow vlak bij die boerderij, waarop haar zoon is gaan wonen.

Maria is geboren in 1947. Zij is de schoondochter van Aleid. Maria is het zesde kind van negen kinderen en is opgegroeid op een boerderij, ook een gemengd bedrijf met ongeveer hetzelfde vee en met dezelfde gewassen als de boerderij van haar schoonmoeder. De boerderij van haar ouders was echter groter.
Zij moest al vroeg meehelpen op het bedrijf, in de drukke tijden voor schooltijd asperges en aardbeien oogsten en na schooltijd weer meehelpen. Soms werden de kinderen van school gehouden om een erg drukke tijd te overbruggen; dat gebeurde wel vaker in deze streek, vertelt ze. Ook moest ze veel haar oudste zus helpen in het huishouden. Haar moeder is lang ziek geweest en vroeg overleden, de oudste dochter nam het huishouden over. Maria deed na de lagere school twee jaar huishoudschool en daarna een naaischool waar ze opgeleid werd tot coupeuse. Daarna - en ondertussen - ging ze thuis werken. Andere dochters uit het gezin gingen naar de MULO, maar zij voelde daar niet zo voor. Zij voelde zich aangetrokken tot het boerenwerk, zij was ook degene die samen met een broer de koeien molk. Wat zij verder deed was o.a. varkens voeren, wieden, schoffelen, koren binden, aardappels rooien met de hand. Zij ging naar een naaischool en leerde daar alle kleding, tot mantelpakjes toe, zelf te maken.
In 1967, met 21 jaar, trouwde zij. Haar man, de zoon van Aleid, had samen met zijn vader een rozenkwekerij opgezet en ook had hij varkensstallen bijgebouwd. Later kwamen er asperges bij. "*In die tijd moest je uitbreiden en in het groot in varkens gaan doen of je moest gaan uitbreiden in de koeien.*" Toen Maria getrouwd was kon zij niet meer mee naar het land vanwege de kinderen. Zij deed alles rond het huis: varkens voeren en stallen schoon maken. *"Dat deed je er allemaal tussen door, zoveel als je kon."* Later, toen haar schoonmoeder meer op de kinderen kon passen, ging ze ook mee naar het land. Ze hielp dan in de rozenkwekerij. Daar komt veel intensief handwerk bij te pas. Gemiddeld heeft ze, volgens haar schatting, halve dagen aan het bedrijf gewerkt, maar de bedrijfswas, de telefoon aannemen, het schoonhouden van het erf is daar niet bij gerekend. Hulp in de huishouding had ze nooit. *"Dat deed je niet, toen."*
Op dit moment wonen de zoon en schoondochter van Maria en haar man in het huis dat zij

vroeger bewoonden. In de voormalige stallen hebben zij een kleinere woning voor zichzelf laten bouwen. De zoon is rozenkweker en tuinplantenkweker, hun dochter heeft elders samen met haar man een varkensboerderij (zie volgende portret). Met beide kinderen zijn maatschappen opgezet. Maria en haar man willen langzamerhand wat kalmer aan gaan doen, zij hebben tegelijkertijd met de verhuizing de varkensfokkerij al afgestoten en alleen de mesterij gehouden. Liefst zouden zij nu die ook afstoten, maar voorlopig willen zij de mestrechten vasthouden voor hun dochter. De varkensmesterij is geautomatiseerd; het werk dat er nu nog aan te doen valt wordt gedaan door de man van Maria. Zij werkt in de rozenkwekerij, daarin is tegenwoordig altijd werk in alle seizoenen.
Het Pieterpad loopt langs hun woning. Het lijkt Maria leuk om ooit, als zij minder te doen heeft een koffie-schenkerij voor de wandelaars te openen.

Jettie heeft samen met haar man een varkenshouderij. Zij is 27 jaar tijdens het interview. Eigenlijk zijn het drie bedrijven, in verschillende maatschappen onder gebracht. Zij hebben een mesterij, een mestvarkensfokkerij en een zeugenfokkerij. De stal bij het huis waar ze wonen, de mestvarkensfokkerij, is de stal waar zij het meest werkt. Hier zijn ze begonnen in een maatschap met hun vader. Ze wonen bij dit bedrijf.
Als kind voelde ze niet zoveel voor de varkens. Ze hielp haar ouders liever met de asperges en de rozen. Dat heeft ze altijd veel gedaan, voornamelijk in de weekends en in de vakantietijd. Ze kreeg daar voor betaald, als kind weinig, maar vanaf ongeveer haar 18de normaal tarief. Iedereen in haar kennissenkring ging werken bij tuinders, ze vond dat gewoon en ook heel leuk om te doen.
Aanvankelijk ging Jettie na de MAVO naar de MEAO, maar dat beviel bij nader inzien niet. Ze stapte over naar de MAS. Daar leerde ze haar toekomstige man kennen. Na de school heeft zij een jaar bij andere boeren gewerkt, haar man deed nog een jaar A-opleiding. Onmiddellijk daarna konden ze het bedrijf kopen waar ze nu op wonen.
Inmiddels heeft Jettie twee kinderen, één van vijf en één van drie jaar. De oudste gaat vier dagen per week naar school, de jongste twee ochtenden naar de peuterzaal.
Op dinsdag komt de hulp, die ook op de kinderen past. Op die dag werkt Jettie full-time mee op het bedrijf. Andere dagen gaat dat niet, dan werkt ze zo´n 1½ uur per dag voor het bedrijf, exclusief het telefoon aannemen en mensen ontvangen.
Op die dinsdagen gaat ze meestal een stal schoon spuiten en in orde maken voor nieuwe varkens, biggen "bijwerken" (ijzerinjectie geven en staartje couperen) en/of zeugen wassen. De rest van haar werk bestaat uit de kantine schoon maken, de overalls wassen en soms een varken wegbrengen. Het huishouden komt voor haar rekening, ze vindt het niet nodig dat haar man haar daarbij helpt. Wel neemt hij zo nu en dan het jongste kind mee bij zijn werk. Het oudste meisje wil niet mee, ze vindt de varkens niet leuk.
Eigenlijk moet ze meer werken dan ze zou willen. Tegen het werk heeft ze geen bezwaar, maar ze wil niet dat het werk ten koste van haar kinderen gaat.

3.2.1 Arbeidstaakbeheersing
Aleid kan zichzelf moeilijk vergelijken met haar moeder wat betreft het werk omdat haar moeder erg ziekelijk was. Aleid deed naast het huishouden het koeien en varkens en kippen voeren als vaste taak, daarnaast hielp zij haar man met alle voorkomende werkzaamheden.
Ze deed alles met haar man samen. Welke gewassen gezaaid zouden worden bespraken ze samen. In het interview met haar kleindochter vond ik een discrepantie met deze uitspraak. Jettie zegt,

als ik haar vraag naar het verschil tussen haar moeder en haar wat betreft het werk: *"Ik denk dat ik toch wel iets meer in te brengen heb. Ja, ze deed gewoon het werk dat er was (...) en oma, - die is helemaal anders dan ik. Ja, die was zo van: opa vond dit en opa vond dat, (...) want zij vond wat hij deed, dat was allemaal perfect."* Het is niet onwaarschijnlijk , dat Aleid "alles samen doen en samen bespreken" anders interpreteert dan tegenwoordig gangbaar is. Bijvoorbeeld zou het voor haar kunnen betekenen: "hem helpen bij al het werk, eventueel hem van advies dienen en achter hem staan t.a.v. beslissingen die hij neemt." Maar het is ook mogelijk dat de kleindochter niet doorzien heeft dat, terwijl de man van Aleid in naam alle beslissingen bepaalde, deze dat binnenskamers in samenspraak met zijn vrouw deed.
Aleid had in haar huishouding en met de zorg voor de beesten op het erf zeker een mate van arbeidstaakbeheersing. Ik laat in het midden of zij over de rest van het werk ook arbeidstaakbeheersing had, d.w.z. of zij een zekere mate van zelfstandigheid had om een vakgebied te beheersen, een zekere vrijheid om samen met haar man de methode van werken te bepalen, het overzicht over het hele arbeidsproces had.
Ook Maria zorgde voor de dieren op het bedrijf. In haar geval waren dat alleen varkens. *"Zelfs als ik uit het kraambed kwam, dan moest ik de stallen poetsen. Dat deden die mannen wel, maar niet zoals je dat zelf wilde hebben."* Met dit werk had zij dus beslist een zekere mate van arbeidstaakbeheersing, al was het werk tamelijk routine-matig. Daarnaast werkte zij in de rozenkwekerij. Nu zij de varkenshouderij beperkt hebben werkt Maria alleen nog in de kwekerij, *"want daar is altijd werk in, ja, vrouwenarbeid ook, zeg maar"*. Met vrouwen-arbeid bedoelt zij routinematige handarbeid, waarbij veelal vrouwelijke werkneemsters komen helpen of waarbij thuiswerksters worden ingezet. *"En om stamrozen te maken, die ogen er allemaal afsnijden, dat doen ook een paar huisvrouwen thuis in de keuken, die eigenlijk thuis niet weg kunnen"* Het is werk zonder arbeidstaakbeheersing. De varkensmesterij wordt nu door haar man gedaan, Ook het schoonmaken, *"dat hoeft alleen nog om de zoveel weken als er nieuwe varkens in komen, de rest gaat automatisch"*. Het bedrijfswerk dat Maria doet is te karakteriseren als arbeidskostenbesparing. Gevraagd naar de naamgeving die ze aan haar beroep zou geven zegt ze: *"agrarisch medewerkster"*.
Het huishouden is Maria´s eigen domein. Hier heeft ze wel arbeidstaakbeheersing. Maar "achter gaat voor". D.w.z. dat als zij op het bedrijf nodig is wat minder in het huishouden doet en ook dat zij in de avonduren of ´s ochtends vroeg het een en ander doet.
Jettie vindt het belangrijk betrokken te zijn en mee te werken aan het bedrijf en ook vindt ze het belangrijk dat ze zelf kan uitmaken of ze al dan niet een bepaald karwei kan doen. Op de eigenlijke bedrijfsvoering heeft Jettie niet "echt heel veel" invloed. Haar man doet de hele boekhouding, *"hij heeft de modernste computersystemen en ik begrijp daar niets van, hij heeft dat allemaal onder de knie. Ik doe eigenlijk alleen het praktische"*. Jettie heeft dus niet volledige arbeidstaakbeheersing, zij heeft niet de controle over het gehele arbeidsproces. Maar zij heeft wel een zekere mate van keuze over de methode van haar eigen werk en werkt in een vakgebied waarvoor ze gekwalificeerd is.

3.2.2 Meebeslissen over investeringen

Ook wat betreft investeringen en veranderingen van het bedrijf zegt Aleid dat ze alles samen met haar man gedaan heeft. Op mijn expliciete vraag daarnaar zegt ze: *"Och ja, ik weet niet, we deden toch alles samen."* Het volgende fragment laat zien dat het in haar tijd wel gebruikelijk was dat de man werd aangesproken op het bedrijf en niet man en vrouw samen: *"en toen kwam mijn broer een keer en toen zegt hij tegen mijn man "ik snap niet dat je niet aan het kweken gaat, zegt*

ie, daar is veel meer geld mee te verdienen en daar heb je niet veel voor nodig, een schop en een riek zegt ie..." en toen zijn we (later) *begonnen."* In hoeverre de man van Aleid binnenskamers alles eerst met zijn vrouw besprak kon ik uit het interview niet eenduidig achterhalen.
Bij de ontwikkeling van het bedrijf van Maria werd vaak advies van de landbouwvoorlichting ingewonnen. Op de vraag of ze dat samen deden, zegt zij, dat haar man dat meestal deed. Wel heeft ze inspraak gehad in de investeringen. *"Dat deed je toch wel samen, jawel, toch wel."*
Jettie bespreekt alle investeringen met haar man, maar haar instemming is vaak gebaseerd op het vertrouwen dat zij in haar man heeft. *"Hij gaat er dan echt voor en dan sta ik er wel achter, of het moet extreem zijn."* Zij noemt zichzelf agrarisch ondernemer.

3.2.3 Vrijheid van beroepskeuze
Als kind had Aleid geen keuze wat betreft haar beroep. Het werd als vanzelfsprekend aangenomen dat zij thuis zou komen helpen en dat was ook nodig, net zoals zij later haar eigen dochter nodig had om haar te helpen. Zoals ik vaker tegenkwam in de interviews werd in die tijd (omstreeks 1930/1940) de eerste dochter ingezet in het huishouden, de tweede (zoals zij) moest mee op het land werken en de derde kwam dan in aanmerking om naaister te worden. Deze kon dan kleding voor het gezin maken. Naar voorkeuren werd niet gevraagd. Er was voor haar geen alternatief. Zij heeft echter in haar leven als boerin het werken wel als een eigen keuze ervaren: *"Ik was er ook voor om hard te werken en vooruit te komen."*
Dat Maria als enig meisje van haar familie het melken deed, was haar eigen keuze, ze vond het leuk. Dat ze niet ging door studeren was ook een eigen keuze. Spijt heeft ze daar niet van, achteraf gezien. *"Eigenlijk wilde ik alleen maar buiten werken."*

Dat vrouwen van haar generatie niet altijd een vrije beroepskeuze hadden blijkt uit het verhaal van Aleid. Zij moest haar dochter thuis houden toen ze ziek werd. *"M'n oudste dochter, die had eigenlijk wel door kunnen leren, die is naar de huishoudschool geweest, maar... toen ben ik geopereerd ... En toen (...) zei die zuster "Haal ze maar mooi thuis", want ik had het wel nodig dat ze thuis bleef."* In dit geval was de economische noodzaak om de dochter thuis te houden nog aanwezig.
Toen ze voor haar beroepskeuze stond wilde Jettie aanvankelijk iets met toerisme gaan doen. Ze zegt daarover: "*je hebt dan altijd dat boerengebeuren meegemaakt en dan denk je er is toch ook wel wat anders dan alleen dit."* Ze ging naar de MEAO en kwam er toen achter dat dat niet was wat ze wilde, dat ze liever iets met varkens wilde doen en dat buiten werken haar meer aansprak dan binnen zitten. Een andere oorzaak dat ze niet meteen naar de MAS ging was, dat dat voor meisjes niet gebruikelijk was. Ze was ook niet zeker over haar capaciteiten voor de technische kant van de opleiding. Haar ouders lieten haar er vrij in toen ze haar keuze kenbaar maakte en later hebben ze haar geholpen met het opstarten van het bedrijf.
Dat haar man meer beslist in het bedrijf komt geen moment in het gesprek over als iets wat tegen haar zin is. Zij laat zich bewust niet geheel opslokken door het werk en doet er aardig wat activiteiten bij.

3.2.4 Beroepskwalificatie
Na de lagere school heeft Aleid geen andere opleiding gehad dan een enkele landbouwhuishoudcursus. *"Leren, daar werd nooit aan gedacht, dat was heel gewoon vroeger."*
De landbouwhuishoudcursus vond ze *"wel goed"*, maar uit haar woorden blijkt niet dat het haar veel heeft geleerd wat ze later kon gebruiken of dat het anderszins invloed op haar heeft gehad.

Het werk dat zij als boerin deed had zij thuis geleerd.
Maria heeft huishoudschool gehad en een coupeuse-opleiding. Van naaien hield ze niet en ze had er, toen ze getrouwd was ook geen tijd meer voor. Het werk dat zij bij haar ouders thuis heeft leren doen is haar in haar gehuwde leven bij haar bedrijfswerk nauwelijks van pas gekomen. Het werk dat ze nu doet vereist geen kwalificatie.
Jettie is opgeleid tot het beroep dat ze uitoefent. Ze is iets lager opgeleid dan haar man, die een extra jaar heeft gedaan waar de economische kant van het bedrijf meer aan bod kwam. Over de opleiding zegt ze dat het niet echt nodig is geweest, ze had het vak ook wel in de praktijk kunnen leren.

3.2.5 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit
Noch in het verhaal van Aleid, noch in dat van Maria kon ik expliciet invloed herkennen van "de nieuwe vrouwelijke agrarische identiteit". Aleid kan zich moeilijk herinneren wat ze op de landbouwhuishoudcursus geleerd heeft, Maria heeft geen specifiek landbouwhuishoudonderwijs genoten. Wel gaat zij naar thema-avonden van de plattelandsvrouwen, maar de thema´s hebben over het algemeen geen agrarische inhoud. Jettie is een aantal jaren secretaris geweest bij het Agrarisch Jongeren Kontakt. Daar worden thema-avonden en excursies georganiseerd die wel te maken hebben met de agrarische sector. Zij vond daarvan vooral de contacten met agrarische jongeren in de omgeving belangrijk. Het AJK is er voor mannen en vrouwen. De notie van een specifieke vrouwelijke rol in de landbouw is bij haar niet meer expliciet aanwezig.

3.2.6 Hoeveelheid werk, vrije tijd en werkdruk.
Al in haar jeugd had Aleid niet veel vrije tijd. `s Winters wel, zo vertelt zij mij, dan zat ze al vroeg te stoppen en te breien, ze heeft "karrenvol gebreid". Dat stoppen en breien was verplicht maar werd door haar toch, in tegenstelling tot haar andere arbeid, als vrije tijd, als rustpunt ervaren.
Als volwassen vrouw was ze altijd aan het werk, van ´s morgens vroeg tot ´s avonds laat. Ze had geen tijd om met haar vroegere vriendinnen om te gaan. Pas toen ze minder ging werken ging ze die weer opzoeken en nu heeft ze nog regelmatig contact met hen.
Ook voor Maria was er niet veel vrije tijd in haar jeugd. Alleen ´s zondags werd er in de grote keuken thuis gedanst bij de platenspeler met vrienden en vriendinnen.
Als getrouwde vrouw werkt zij de hele dag en ´s avonds moet er vaak ook nog veel gebeuren. Toch maakt ze tijd om naar de tennisclub en naar de gymnastiekclub te gaan. Verder gaat zij naar de boerinnenbond van het dorp. Er zijn lezingen en soms uitstapjes. Op dit moment gaat ze ook elke week een keer fietsen of wandelen. De stad in gaan, daar houdt ze niet van, daar gunt ze zich de tijd ook niet voor, ze gaat liever werken.
Over de kwekerij zegt ze: *"er is zoveel werk, je bent eigenlijk nooit echt klaar - ja, zo is het tegenwoordig"*. Hier spreekt een tegenstelling uit t.o.v. haar vroegere werk, toen ze met haar werk rond het erf een overzichtelijker taak had. Ze heeft niet meer werk, maar het is nooit afgelopen, nooit afgerond.
Jettie heeft nooit het gevoel gehad dat ze te weinig vrije tijd had, ook vroeger thuis niet. Ze had veel hobby´s, tennis, tafeltennis, pony-rijden, dansmarietjes en nog een paar sporten meer in de loop van de tijd. Dat gebeurde allemaal op het dorp. Ze ging met haar ouders veel mee op vakantie, ook op wintersport. Later was ze zoals gezegd secretaris van het AJK.
Ook nu heeft ze een aantal nevenactiviteiten. Ze is nu secretaris van de peuterspeelzaal en ze volgt een cursus om les te kunnen geven in paardrijden, ze heeft zelf een paard. Toch vindt ze dat

het werk iets teveel gaat worden, ze is bang dat de kinderen daar de dupe van worden.

3.3 Westland

Ada, geboren in 1916
Magda, geboren in 1944, dochter van Ada
Janneke, geboren in 1968, dochter van Magda

Ada is op het moment van het interview 81 jaar. Zij is de dochter van een boeren-arbeider. Ook haar moeder heeft als arbeidster op de boerderij en op het land gewerkt, maar dat was voor de geboorte van Ada. Van haar 13de jaar tot haar 21ste was Ada dienstmeisje. Toen trouwde zij. Tien jaar later overleed haar man.
In 1951 trouwde zij opnieuw, dit keer met een boer. Ook haar man was weduwnaar; zij kreeg vijf kinderen erbij onder haar hoede, terwijl zij er zelf al drie had. Samen kregen zij nog een kind, zodat het totale kindertal op negen kwam.
Haar man had, samen met zijn broer, een gemengd bedrijf van zo´n 80 ha. Hij had vier man personeel. Ook zij had een diestbode. Op den duur werd het bedrijf steeds kleiner omdat er land onttrokken werd voor stadsuitbreiding, tot zij uiteindelijk er mee op moesten houden. Éen van haar zoons is nu boer in Groningen en ook een dochter is naar Groningen vertrokken. Deze trouwde met een jongen uit dezelfde streek die om dezelfde reden vertrok.
In het huishouden was genoeg te doen. Enkele knechten waren in de kost. In totaal moesten 14 monden eten hebben. Ze deed erg veel aan inmaken van groente en fruit en er werd thuis geslacht. Iedere middag zat ze kousen te stoppen en te naaien. *"Ik heb echt hard gewerkt,"* zegt ze, en: *"het is me nooit teveel geweest, ik vond het heerlijk om te doen"*.
In het bedrijf werken deed zij niet. *"Dat wilden die mannen niet."* Ook haar schoonzus, die maar één kind had werkte niet mee. Huishouden en bedrijf waren totaal gescheiden. Alleen ´s avonds ging ze mee "afstallen". Ze vond het prettig om dan met haar man mee te gaan die erg veel van de koeien hield. *"Dan lagen de koeien allemaal en dan kregen ze nog wat; en nog wat vegen, (...) dat vond ik altijd leuk maar op de dag keek ik er niet veel naar hoor."*
Haar dochters moesten na de school in huis komen werken. Maar twee was genoeg en daarom kon de derde kapster worden. De twee dochters die thuis werkten werden daarnaast coupeuse, zodat alle kleding thuis gemaakt kon worden. Zelf kreeg ze het toen wat makkelijker.
Ada woont nu in een nieuwbouwwoning in het dorp. Haar man is inmiddels overleden. Haar huis is gebouwd op het land dat vroeger bij haar boerderij hoorde.

Magda is de dochter van Ada, geboren in 1944. Vanaf een jaar of tien moest zij zo nu en dan helpen op het land: spruiten poten en bieten dunnen herinnert zij zich het best: *"dat was ook leuk hoor, en omdat je met een heleboel kinderen was, op woensdagmiddag, moesten we - wij op onze knieën, tien naast elkaar, en achterin mocht je even rollen, even drinken en gek doen en dan terug en dan was de woensdagmiddag om"*. Verder waren er soms klusjes vóór school, zoals schoenen poetsen, en soms gingen ze na school sokken stoppen en verstellen en ´s avonds borstrokken breien.
Met 14 jaar kwam ze van school haar moeder in huis helpen. Ze vindt niet, dat ze hard heeft moeten werken, er kwam ook nog een werkster, vertelt ze. Maar ook zegt ze: *"er was altijd wat te doen"*. ´s Ochtends was het schoonmaken en afwassen en dergelijke, ´s middags kleding:

naaien, borduren of strijken. `s Avonds moest ze breien. *"Je werd de hele dag bezig gehouden"*. Verder was er de was en de weck waar ze bij hielp en de grote schoonmaak éénmaal per jaar. Twee jaar later kwam de tweede zus thuis en mocht ze naar naailes, waar ze coupeuse is geworden.
Op het bedrijf hielp ze alleen in de oogsttijd, dan mochten de meisjes op de trekker en deden de broers en de knechten het zware werk. Ook spruiten poten en bieten dunnen bleven ze doen.
Soms had ze nog een bijbaantje. `s Ochtends om vijf uur ging ze werken bij een tuinder, om zeven uur was ze dan weer thuis om met het werk daar te beginnen.
Op 22-jarige leeftijd trouwde ze met een tuinder. Eigenlijk was het aanvankelijk niet de bedoeling dat ze in het bedrijf mee ging helpen, daar waren haar schoonouders op tegen. Maar ze deed het wel, vooral in de drukke tijden, want ze verveelde zich zonder dat. Het werk was wel een hele omschakeling: *"Nou als je dan door de kas fresia´s liep, dat is iets massaals en dan begin je ´s morgens te knippen en je ziet het eind niet. Tenminste dat idee had je, je moet er in groeien. Ik stond ´s nachts nog bloemen te knippen, maar je werd wakker en je had nog niks gedaan."*
Haar man had ook een bollenhandel, de bollen werden telefonisch besteld. Als ze niet in de kas meewerkte was ze in huis en bleef ze thuis om de telefoon aan te nemen en bestellingen op te nemen.
De laatste tijd is ze minder gaan werken. Ze vindt dat het genoeg is geweest en wil nog van andere dingen in haar leven genieten. De zaak, die nu van haar man en zoon samen is, heeft zoveel personeel dat het werk van haar niet meer genoeg meerwaarde geeft. *"Laat de jeugd het nu maar doen,"* zegt ze. Zo houdt ze ook wat meer tijd over om haar dochter te helpen. Ze heeft altijd al verschillende hobby's gehad, waaronder het onderhouden van haar siertuin. Die hobby's heeft ze nog steeds, maar nu ze meer tijd heeft wil ze graag wat voor de tuinbouw in het algemeen doen, want dat is hard nodig, vindt ze. Ze heeft zich aangesloten bij een groep Agrarische Vrouwen, die de landbouwpolitiek proberen te beïnvloeden d.m.v. huiskamergesprekken met politici en het bijwonen van kamerdebatten over de landbouwpolitiek. Nu zit ze in het bestuur van de WLTO, de Westelijke Land- en Tuinbouw Organisatie. *"En dat gaat heel goed hier. Als vrouw wordt je helemaal niet achtergehouden. We krijgen zelfs nu een vrouwelijke voorzitter."* Dat is niet altijd zo geweest. *"Nee, vrouwen hoorden er (vroeger) niet, vrouwen moesten thuis zijn."*

Janneke is de dochter van Magda. Zij is 29 jaar als zij ge_nterviewd wordt.Thuis hoefde ze nooit te helpen, haar moeder zat voor haar klaar als ze uit school kwam en daarna mocht ze spelen. Maar al heel vroeg ging ze werken bij andere tuinders. Al vanaf 7 jaar deed ze daar karweitjes. Vanaf 11 jaar ging ze in de vakanties van 8 tot 12 uur ´s ochtends werken. Ze vond dat gezellig, zo met 20 andere meisjes *"om een kist, en een bakje met zand voor je op je schoot en van die stekjes en dan een hoop lol maken en dan die stekjes erin steken."* Vanaf 16 jaar werkte ze in de vakanties vanaf 5 uur ´s ochtends tot 12 uur en deed daar allerlei soorten werk.
Na de MAVO ging ze naar de Middelbare Detailhandel -School. Daarna werkte ze op een kantoor in Den Haag. Maar dat beviel niet, dat hield ze na 3 maanden voor gezien. *"Ik vond toen dat ik een beetje zat te niksen en te hangen achter het bureau en (...) Ik ging dan ´s ochtends eerst de buurman helpen want die had het smoordruk en dan gauw onder de douche en naar Den Haag"*
Ze ging nu bij haar vader werken en volgde een bloembind-opleiding. Met die opleiding is ze de tentoonstellingsbouw ingegaan.
Vanaf een jaar of 15 al huurde ze samen met haar broer "landjes"(stukjes volle grond). Van hun vader kregen ze dan wat overgeschoten bolletjes. Soms leverde dat wat op, soms niet. Onder een subnummer van haar vader brachten ze het naar de veiling. Soms, als de oogst goed was, moesten

vader en moeder alle twee bij springen, *"de omgekeerde wereld, zij moesten mij helpen, dat is juist zo leuk, zo wordt je enthousiast gemaakt"*.
Toen ze in de tentoonstellingsbouw zat leerde ze haar man kennen en trouwde ze. Toen gingen ze met z´n drieën landjes huren. Toen haar broer bij zijn vader in de zaak kwam ging ze daarmee samen met haar man verder, naast hun andere werk - zij bleef in de tentoonstellingsbouw en haar man had een baan als boekhouder. Ze gingen ook warenhuizen "kassen", of stukken daarvan huren. Ze namen vakantie op in de tijd dat de bloemen goed waren. Uiteindelijk besloot haar man full-time tuinder te worden en zij deed daar graag aan mee. Eigenlijk had zij altijd al tuinder willen worden, maar haar vader had haar dat afgeraden. (*"Want als je later kindertjes krijgt, wie zorgt er dan voor de kindertjes?"*) Ze kochten een woning met een warenhuis met behulp van hun ouders en zijn zo begonnen. Alles wat ze niet wisten konden ze aan haar ouders vragen, soms kwam haar vader een paar maal per dag langs.
Onlangs hebben ze er een bedrijf bij gekocht. In principe doet zij de kassen bij huis en hij het verder weg liggende bedrijf, maar ze overleggen alles en kunnen voor elkaar inspringen.
Janneke heeft op het ogenblik twee kinderen waarvan de jongste nog een baby is. Ze werkt volgens haar eigen schatting 6 uur per dag op het bedrijf. Dat is afgezien van veelvuldig telefoneren en afgezien van de administratie die zo´n vijf uur in de week in beslag neemt. Die is zij gaan doen sinds haar zwangerschap, toen het werk in de kas soms te zwaar voor haar werd, en zij is het blijven doen omdat ze toch vanwege de kinderen vaak binnen moet blijven. Op zaterdag komt haar moeder helpen, dan kan ze de hele dag de tuin in.

3.3.1 Arbeidstaakbeheersing
Ada werkte niet mee op het bedrijf, haar arbeidsdomein lag in huis, bij het huishouden en het verzorgen van de kinderen. Dat was, gezien de grootte van het huishouden en de hoeveelheid producten die ten behoeve van het huishouden werden gemaakt, een niet gering terrein. Ze haalde voldoening uit haar werk; "*Ik wou dat ik je mijn kelder kon laten zien! Planken vol met appeltjes en peren en bonen in inmaakpotten. Dan stond die kelder hartstikke vol!*" Op het bedrijf werkte zij niet mee.
Haar dochter, die een veel kleiner gezin had, niet voor inwonende knechts en meiden hoefde te zorgen en niets met inmaak of slacht te maken had, had aan haar huishouden een veel kleinere taak. Daar had ze dan ook niet genoeg aan; ze ging haar man helpen. In het bedrijf deed ze veel werk zonder arbeidstaakbeheersing: het routinematige werk in de kassen, en het beantwoorden van de telefoon voor de bollenhandel van haar man. Haar bedrijfsaandeel zou wat het werk betreft weer arbeidskostenbesparing genoemd kunnen worden.
Kleindochter Janneke heeft weer een omvangrijk domein met volledige arbeidstaakbeheersing, omdat zij samen met haar man twee bedrijven heeft en de werkverdeling zo heeft gemaakt dat zij in principe het ene bedrijf doet en haar man het andere. Bovendien heeft ze overzicht over het gehele arbeidsproces van beide bedrijven.

3.3.2 Meebeslissen in investeringen
Ada bemoeide zich niet met de bedrijfsvoering. Dat deed haar man samen met zijn broer. Zij had daar ook geen behoefte aan. Aanvankelijk had haar dochter Magda ook niets te zeggen over het bedrijf. Daar wilde haar schoonvader niets van weten. Haar schoonouders waren er zelfs sterk op tegen dat ze meewerkte. Toen haar schoonvader zich terugtrok uit het bedrijf kreeg ze meer inbreng. Dat wilde ze ook graag. Zij heeft een maatschap met haar man. Haar beroep omschrijft zij als: "mede-ondernemer".

Haar dochter, Janneke, bespreekt alles met haar man. Zij overleggen voortdurend met elkaar. Investeringen die ze doen bespreken ze ook samen. Tijdens het interview kwam haar man even binnen en zei: *"Het is zo belangrijk dat je een vrouw hebt als je een grote investering moet maken. Ja, dat je samen beslissingen moet nemen.Er worden hele grote bedragen geïnvesteerd. Doe je het niet, dan kan je wat mislopen, doe je het wèl, dan kan het mis gaan. Soms gaat het om een miljoen. Daarom is het zo belangrijk dat je samen beslist, zodat je geen beschuldigingen krijgt achteraf. Dan krijg je moeilijkheden in je relatie."* En zij vult aan: *"Plus, twee weten meer dan een. Want heel vaak ben je elkaars tegenpool, wij ook en dat vind ik heel goed, want als de een negatief denkt en de ander positief dan ga je wel goed nadenken. In negen van de tien keer heb je het dan goed."*

3.3.3 Vrijheid van beroepskeuze

Wat vond u ervan om met een boer te trouwen? *"Ik vond het heerlijk. Anders had je het toch nooit gedaan. Vijf kinderen opeens de andere morgen erbij. Dat is wel heel wat hè. Ik vond het heel mooi. Het is me ook nooit teveel geweest, ik heb echt hard gewerkt."* Uit deze woorden van Ada blijkt dat zij er moeite voor over had om vrouw van een boer te zijn en er geen spijt van heeft gehad. Maar zij had niet veel mogelijkheden om haar eigen lot in handen te nemen. In haar jeugd had zij na de lagere school de keuze tussen óf thuis blijven en haar moeder helpen en de rest van de dag breien in het kleine huisje van haar ouders, óf in betrekking gaan. Zij koos voor dat laatste en vond haar werk heel prettig. Daarna trouwde ze en werd vanzelfsprekend huisvrouw. Een eigen beroep heeft zij nooit kunnen kiezen.
Haar dochter Magda mocht niet doorleren omdat ze thuis nodig was en vond dat erg. Haar vriendinnetjes mochten dat wel en haar broers ook. Het meest stoorde haar het feit dat ze niet genoeg algemene ontwikkeling had naar haar idee. Later heeft ze dan ook cursussen gevolgd om dat in te halen. Van haar leven als tuindersvrouw heeft ze nooit spijt gehad, zij deed het werk omdat zij dat zelf wilde, maar in de spitstijden kon haar aandeel ook niet meer gemist worden. Als ik haar vraag wat zij het liefst gedaan zou hebben als alle mogelijkheden voor haar open gestaan zouden hebben, zegt ze dat ze misschien toch het liefst, zoals haar schoonzusje, die ook met een agrariër getrouwd is, een paar dagen per week voor de klas zou hebben willen staan.
Dochter Janneke mocht zeker doorleren, maar niet voor tuinder. Dat zij toch tuinder geworden is geeft blijk van een duidelijke keuze. Ze moest - en moet - er veel moeite voor doen, ze had zeker alternatieve keuzes, ze had immers al een ander beroep. Spijt van haar loopbaan heeft ze voorlopig nog niet.

3.3.4 Beroepskwalificatie

Ada had alleen de verlengde lagere school gehad. Daarna werd zij dienstbode, waar ze ongetwijfeld goed heeft leren huishouden. Ik vroeg mij af hoe ze de inmaak en de slachtverwerking had geleerd. *"Ik weet het niet, zeker omdat ik het zo leuk vond,"* zegt ze.
Zij dacht aanvankelijk niet aan een opleiding voor haar dochters, omdat ze ze thuis nodig had. Daarom heeft Magda ook alleen de voortgezette lagere school gedaan. Magda vond dat jammer en heeft haar dochter erg gestimuleerd om door te leren.
Janneke heeft twee opleidingen gevolgd, maar niet de Middelbare Tuinbouwschool die ze eigenlijk had willen doen. Aanvankelijk vond haar vader dat maar niets voor een meisje. Toen ze toch tuinder werd heeft ze het vak geleerd in de praktijk. *"Je leert veel van een oude tuin omdat er veel kapot kan gaan."* Ze leerde veel van haar ouders die haar en haar man met alles kwamen helpen. Verder heeft haar man een studieclub. Een studieclub is een groep tuinders die

regelmatig bij elkaar komen om elkaars bedrijven te bekijken, de problemen te bespreken en oplossingen uit te wisselen. Zij deed regelmatig aan die studieclub mee, tot haar eerste kind geboren werd. Nu loopt ze alleen mee als de club bij hun op het bedrijf komt. Verder heeft ze veel geleerd van het raad vragen aan de voorlichtingsdienst.

3.3.5 Het onderwijs,gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwlijke agrarische identiteit
Bij Ada is geen invloed merkbaar van de netwerken van agrarische vrouwen. Ook haar dochter Magda kwam daar niet mee in aanraking, tot het moment dat zij zichzelf wat meer ging oriënteren op wat zich buiten haar eigen bedrijf afspeelde. Zij sloot zich, ongeveer in 1990 aan bij de "Agrarische Vrouwen" die zich sterk maken voor de landbouw in het algemeen, maar ook voor de positie van de vrouw daarin. De nadruk ligt daarbij niet op de specifiek vrouwelijke rol, maar op deelname van de vrouwen aan wat eertijds een mannelijke aangelegenheid was, zoals het bestuur van de WLTO.
Dochter Janneke ziet geen onderscheid in typische vrouwenrol en een typische mannenrol in haar bedrijf.

3.3.6 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd werkdruk
Ada had een hele dagtaak aan haar huishouden en deed vaak ´s avonds ook nog veel. Zo nu en dan was er een verjaardag, daar ging ze dan ´s middags even naar toe, het breiwerk ging dan mee. Niets doen was er niet bij. Ik vroeg haar wat ze daar van vond. Ze vond dat prima. Ze vond haar leven in die tijd heerlijk. Met het altijd bezig moeten zijn is ze opgegroeid en ze vertelt me dat ze nu nog niet rustig een boekje kan zitten lezen. Liever gaat ze dan breien.
Magda heeft volgens haar idee in haar jeugd niet hard hoeven werken. Maar, behalve in de weekenden als ze uit mocht gaan was er de hele dag werk voor haar,´s ochtends, ´s middags en ´s avonds. Ze heeft dat niet als vervelend ervaren. Toen ze getrouwd was had ze ook niet veel vrije tijd en kon ze moeilijk van huis weg doordat ze thuis moest zijn voor de bollenhandel. Later ging ze tijd nemen voor hobby's en ook ging ze veel op vakantie met haar man.
Janneke vindt dat ze meer dan genoeg vrije tijd heeft gehad in haar jeugd, ondanks het feit dat ze altijd in de weekends en in de vakanties werkte. Nu, met twee kinderen en een bedrijf onder haar hoede is er niet meer zoveel vrije tijd. Maar, zo zegt ze: *"het erge van vroeger dat is er niet meer,"* en ze bedoelt daarmee het nooit vrij zijn. Zij kijkt ´s avonds soms tv, of gaat borduren. Ze hebben ook zo nu en dan tijd om naar het strand te gaan. Aan de andere kant is er meer spanning gekomen in het tuindersleven, vindt ze. Alles moet zo efficiënt mogelijk en zo snel mogelijk. *"Je moet veel alerter zijn, je moet continu met je bedrijf bezig zijn want als je het even versloft dan maak je soms fouten die heel veel geld kunnen kosten."*

3.4 Kromme Rijngebied / Flevopolder

Antonia, geboren 1925
Marie-José, geboren 1957, dochter van Antonia

Antonia is in 1925 geboren, in een boerengezin met negen kinderen. Als meisje van 11 maanden werd ze door haar ouders weggegeven aan een oom en tante, die respectievelijk een broer van haar vader en een zus van haar moeder waren. *"Dat is vroeger nogal eens gebeurd, hier in de omtrek."* Haar oom en tante hadden een gemengd bedrijf. Het bedrijf bestond uit ongeveer 25

melkkoeien, varkens, kippen, fruit graan en voederbieten. Haar vader dreef daarnaast een veehandel. Haar tante had aanvankelijk kaas gemaakt op de boerderij, maar was daar mee opgehouden vanwege een slechte gezondheid. De meeste boerinnen in de buurt maakten wel zelf kaas. Ook haar moeder deed dat.
Antonia kwam na de lagere school thuis werken. Vanaf die tijd ging zij dagelijks melken. Daarvoor had zij nog niet veel hoeven helpen, volgens haar zeggen omdat zij als enig kind een beetje vertroeteld werd door haar oom en tante en ook omdat het niet nodig was, er was veel personeel. Andere boerendochters in haar omgeving moesten vaak wel meehelpen.
Naast het werk thuis deed ze cursussen, o.a. in koken en naaien. Toen ze een jaar of 17 was ging ze full-time meehelpen, de dienstbode ging toen weg. Het werk dat zij deed naast het melken was voornamelijk huishoudelijk. Er moest erg veel eten en drinken klaargemaakt worden voor al het personeel. Ze werkte niet veel mee op het land, zij herinnert zich nog alleen het aardappelen en bieten rooien. ´s Avonds werd er door haar kleding gerepareerd af nieuwe kleding genaaid.
In deze periode van haar leven werd ze beïnvloed door de plaatselijke kapelaan, die, zo zegt zij: *"zijn tijd een beetje vooruit was"*. Hij stimuleerde de plattelandsbevolking naar culturele evenementen te gaan. Via de ABTB (Aarts-diocesane Boeren en Tuinders Bond) werd door hem het een en ander georganiseerd. Op die manier leerde ze *"de dingen van de stad"* kennen.
Toen ze 27 was, in 1951, trouwde ze met een boerenzoon, die het bedrijf kon overnemen. Aanvankelijk deed haar man het bedrijf met haar oom samen, ze woonden ook in bij haar oom en tante. Een paar jaar later gingen deze in het "bakhuis" wonen. Het bakhuis was de voormalige kaasmakerij, een gebouw dat naast de boerderij stond (wat Saal (1958) het "wringhuis" noemde, zie hoofdstuk 2). Zij konden toen de woning overnemen. Zo´n vijf jaar na hun huwelijk, omstreeks 1956 begon de omschakeling van gemengd bedrijf naar alleen veehouderij. Er kwam toen ook een melkmachine. Enkele jaren later lieten zij een nieuw huis bouwen waar ze met hun kinderen wat comfortabeler in konden wonen.
Antonia had geen vaste taak op het bedrijf. Zij had daar ook geen tijd voor. Binnen 9 jaar kreeg zij 7 kinderen. (er was een tweeling bij). Toch hielp ze veel mee, want *"je had wel personeel, maar regelmatig liep dat vast omdat er iemand niet kwam. En ´s zondags waren ze vrij, ja, dan ging ik meehelpen."* Ze hielp vooral mee met melken, melkgerei schoonmaken, kalfjes voeren en ook het erf schoonmaken. Als zij hielp, pasten haar ouders op de kinderen, toen die nog klein waren. Ze vond het werk prettig om te doen, *"je moet denken er zaten zes of zeven kinderen thuis, dus dan was je even rustig aan het melken"*.
Hun zoon heeft de boerderij overgenomen, maar is naar Groningen verhuisd omdat hun grond verkocht moest worden ten behoeve van stadsuitbreiding.

Marie-José is de dochter van Antonia. Zij is 40 jaar tijdens het interview. Als kind hoefde zij niet op het bedrijf mee te werken, maar zij deed het graag. Wel moest ze haar moeder helpen met de huishouding. Pas als dat gedaan was mocht ze haar vader helpen met koeien halen en melken. De jongens moesten vader helpen. Soms ruilde ze met een broer die dan in haar plaats ging afwassen. Ook ging ze wel met haar vader mee afstallen ´s avonds.
Toen ze op de middelbare school zat kreeg ze steeds minder tijd. Ze zat op het atheneum en moest er hard voor werken.
Hoe leuk ze het boerenwerk ook vond, boerin worden was niet haar eerste keuze. Ze besefte zich, dat full-time werken wat anders dan voor het plezier meewerken. Ze ging naar Wageningen om iets te gaan doen in de richting van natuurbeheer. De studie beviel haar niet. In Wageningen maakte ze kennis met de alternatieve landbouw en raakte erin geïnteresseerd. Zo kwam ze terecht

op de Biologisch Dynamische Landbouwschool. Ze koos de tuinbouw-kant omdat ze daar minder vanaf wist dan van de veeteelt en ook omdat ze dacht daar makkelijker werk in te kunnen vinden. Na haar school ging ze werken op een B.D. tuinderij. Daar leerde ze haar huidige man kennen. Na zes jaar konden zij samen zelf een bedrijf opstarten in de Flevopolder. Dat was in 1987. Ze begonnen eenvoudig, met één schuur en een noodwoning op 7 ha grond, met de verbouw van fijne groenten (sla, radijs, worteltjes e.d.), omdat je daar *"alleen wat zaad en een mesje"* voor nodig hebt. Het bedrijf is in de loop van de tijd uitgebreid. Hun hoofdgewassen zijn nu de grove groenten, die, opgeslagen in de grote koelcellen die ze gebouwd hebben, de hele winter door verkocht kunnen worden. Ze bebouwen nu ongeveer 30 ha. Ze hebben één man vast personeel en een paar tijdelijke krachten in de zomer en verder werken er vaak uitzendkrachten. Daarnaast komen er scholieren werken op de zaterdagen en in de vakanties.
Marie-José en haar man hebben nu drie kinderen. Sinds kort wonen ze in een nieuw gebouwde "echte" woning.

3.4.1 Arbeidstaakbeheersing
Antonia deed als getrouwde vrouw naast het huishouden waarover zij volledige arbeidstaakbeheersing had, op het bedrijf deed zij uitsluitend inspringwerk, zij had geen vaste taken. Zij noemt zichzelf van beroep huisvrouw.
Een vergelijking met haar tante is moeilijk te maken omdat haar tante ziekelijk was en niet veel kon doen, maar veel van de vrouwen uit haar streek van de generatie van haar moeder maakten kaas. Haar eigen moeder deed dat bijvoorbeeld tot na de oorlog. Deze vrouwen hadden een eigen arbeidsdomein met volledige arbeidstaakbeheersing, althans tot aan de verkoop van de kazen. Zoals in hoofdstuk 2 beschreven staat beslisten de mannen daarover. Antonia bevestigde dat. (Overigens heeft Antonia in de oorlog ook nog zelf kaas gemaakt).
Bij de volgende generatie ligt het anders. De vrouw van haar zoon, zo vertelt zij, (de zoon die naar Groningen verhuisd is) werkt niet mee met haar man. Zij heeft van te voren gezegd dat niet te willen en heeft tot enkele jaren na haar huwelijk een baan buitenshuis gehad.
Haar dochter Marie-José heeft samen met haar man een bedrijf op basis van volkomen gelijkwaardigheid. In het bedrijf heeft zij volledige arbeidstaakbeheersing.

3.4.2 Meebeslissen over investeringen
De man van Antonia deed de bedrijfsvoering, maar alle veranderingen en investeringen besprak hij met haar. *"Dat was heel wat beter dan toen ik jong was. Mijn oom, die deed wel alles op zich zelf. Ga jij maar naar binnen zei hij dan tegen mijn moeder, zorg jij maar dat het binnen draait."*
Haar dochter Marie José doet de bedrijfsvoering geheel met haar man samen, het bedrijf is van hen samen en alle cruciale beslissingen worden samen genomen.

3.4.3 Vrijheid van beroepskeuze
Antonia had niet veel te kiezen wat haar beroep betreft. Eigenlijk had ze verpleegster willen worden, maar haar oom en tante zeiden: "*ach dat kan toch niet jij komt toch op de boerderij,*" aldus Antonia. Ze heeft het *"niet hard gespeeld"*, haar oom en tante ook niet, "*er zat zachte dwang achter*". Antonia was, zoals we in haar verhaal gezien hebben, al van baby af aan bestemd om boerin te worden.
Marie José hoefde niet bij haar ouders te werken, in tegendeel, ze werd gestimuleerd om te leren en een studie te kiezen. Haar vader opvolgen lag niet zo voor de hand. Maar achteraf zegt ze dat het best mogelijk geweest zou zijn als zij het had gewild, haar broer heeft een tijdje getwijfeld

of hij wel wilde opvolgen. Als ze toen had doorgezet zouden haar ouders wellicht haar als opvolger geaccepteerd hebben. Maar ze was toen zelf niet zeker over wat ze wilde worden. Ze had bovendien het gevoel dat ze iets anders wilde ondernemen, uit de wereld wilde stappen waar ze vandaan kwam.
Voor ze naar de B.D. Landbouwschool ging heeft ze eerst een jaar in Engeland op een boerderij gewerkt om te kijken hoe full-time bezig zijn in de landbouw haar zou bevallen.
Marie-José heeft aanzienlijke moeite gedaan om in de landbouw werkzaam te worden, zij had veel alternatieven tot haar beschikking en ze heeft er achteraf geen spijt van. Volgens alle drie criteria is zij in de omstandigheden geweest om te kunnen kiezen en heeft in die omstandigheden een duidelijke keuze gemaakt.

3.4.4 Beroepskwalificatie
Antonia heeft na de voortgezette lagere school geen andere school meer gedaan. Wel heeft ze cursussen gedaan, waaronder de boerinnenleergang. Ze deed dat in de jaren vlak na de oorlog. *"Ja, want zij (de jongens) gingen dan naar de middelbare landbouwschool en wij hadden die boerinnenleerschool (...) en verder losse cursussen. Het werd bevorderd van hogerhand."*
Voor haar kinderen was het gewoon om te gaan studeren. Zij en haar man stimuleerden dat erg. Marie-José vertelt dat ze haar vader niet mocht helpen als haar huiswerk nog niet af was.
Marie-José heeft een gerichte vakopleiding gedaan, toegesneden op het vak dat ze nu uitoefent.

3.4.5 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit
Op mijn vraag aan Antonia of ze veel aan de boerinnenleergang gehad heeft antwoordt ze: *"jawel, ik had wel een beetje bredere kijk op de maatschappij gekregen en dat was ook wel de bedoeling, want die boerenstand dat was toch wel een beetje een afgesloten geheel, zeg maar".*
Voor haar diende de leergang meer om algemene ontwikkeling op te doen dan om een vak te leren. Daarnaast was er een vooruitstrevende kapelaan op het dorp die via de boerenorganisaties de jeugd stimuleerde culturele evenementen in de stad te gaan bezoeken. *"Ja, toen gingen we toch meer dingen doen in de stad, maar dat is ook gegroeid door de omstandigheden hoor - hij* (de kapelaan) *was zijn tijd een beetje vooruit - hij zag dat het gebeurde, dat ze meer naar de stad trokken, dat meisjes wel meer met stadsjongens trouwden en dienstmeisjes werden in de stad."*
Zowel de boerinnenleergang als de stimulerende invloed van de jeugdorganisatie van de ABTB haalden volgens Antonia de boerendochters uit het culturele isolement waarin het platteland voordien verkeerde.
Voor Marie.José was haar opleiding niet sekse-specifiek en is haar agrarische identiteit niet typisch vrouwelijk, zij ziet geen verschil in bedrijfstaken tussen die voor de man en die voor de vrouw. Zij gaat naar de studieclub voor Biologisch-dynamische boeren, waar 80% mannen komen. Toch heeft zij daarnaast ook een boerinnenclub. Daar worden ook bedrijfskundige thema`s besproken. Het is wat gezelliger dan op de boeren-studieclub, vindt ze. *"Vrouwen hebben wel eens de neiging om wat minder serieus te doen, (...) dat komt ook een beetje omdat niet alle vrouwen voor het bedrijf gekozen hebben, maar voor de boer. Het zijn wel allemaal bedrijfsvrouwen, maar er zijn er een heleboel vanzelf ingerold en dan sta je er toch wat anders in."*

3.4.6 Hoeveelheid werk en vrije tijd en werkdruk
"Er was veel volk op de boerderijen vroeger, veel personeel, en de contacten onderling tussen de boerderijen waren intensief," zegt Antonia. *"Het is nou een stuk minder gezellig, want het is*

nou allemaal opgevoerd en het is allemaal hoofdwerk. Vroeger was het tempo niet zo opgejaagd. (...) Het ging allemaal een beetje rustiger tot de mechanisatie kwam. Toen was je 's avonds eerder klaar, maar vroeger was er overdag meer tijd."
Marie-José zegt: *"er was vroeger nauwelijks vrije tijd, dat leven dat ging toch al maar door, mijn moeder die was bij wijze van spreken om 's avonds tien uur nog aan de was (...) terwijl ik, om 8 uur heb ik het wel gehad en toen ik nog zoveel werkte dan gingen we 's zaterdags hup op de trein om 4 uur uit eten en naar de film en dan konden we er weer een week tegen. Dat heeft mijn moeder nooit gehad."* Marie-José heeft meer vrije tijd dan haar moeder, maar ook een jachtiger bestaan. Tijdens de werkdagen, die van 6.30 tot 20 uur (inclusief de maaltijden) duren, is het voortdurend proberen zoveel mogelijk gedaan te krijgen. *"Dat is toch het nadeel van een bedrijf hoor, dat je ontzettend geneigd bent om iedere minuut iets op te pakken. Het loopt toch behoorlijk achter je aan."*

3.5 Betuwe

Agaat, geboren in 1912
Martha, geboren in 1933, schoondochter van Agaat
Jolanda, geboren in 1966, schoondochter van Martha

Agaat is 86 jaar tijdens het interview. Haar ouders hadden een pachtboerderij op een groot landgoed met een stuk of tien koeien, graan en suikerbieten. Haar moeder werkte mee op de boerderij. Zij deed het melken, het voeren van de kalfjes, de varkens en de kippen, *"dat was toch vrouwenwerk"*.
Agaat kon goed leren en had graag door willen leren, maar dat ging niet, want *"ik moest onder de koeien, want zij hadden jou thuis nodig, het was niet anders,(...) het was een hele slechte tijd toen."* (1925). Zij bleef dus thuis om haar moeder te helpen. Ze molk de koeien, hielp haar moeder met het huishouden dat zeer arbeidsintensief was; op het afgelegen landgoed waar zij woonden was in die tijd geen waterleiding en geen elektriciteit. Verder hielp ze met het onderhoud van de tuin, met de inmaak en met de slacht, met het hooien en in de oogsttijd met het opsteken van het graan.
Ze trouwde toen ze 30 jaar was in 1943 met een fruitkweker. Haar man was weduwnaar, zij werd moeder van een gezin met drie kinderen. Later kreeg ze zelf nog twee kinderen. Zij hielp niet mee in het bedrijf van haar man, maar deed veel huishoudelijke dingen voor het bedrijf. Er kwamen veel mensen over de vloer, vooral omdat haar man koelcellen had die door andere kwekers gehuurd werden. Voor al die mensen stond op exacte tijden koffie en eten klaar. Verder was er een grote bedrijfswas en deed ze ook de administratie. Naast die werkzaamheden vond ze genoeg tijd om aandacht te geven aan de kinderen, ze vond dat ook belangrijk.
In 1953 werd ze gevraagd als voorzitster van de nieuw op te richten plattelandsvrouwen-vereniging. Ze had toen al ervaring als secretaresse van de "Bond Oud Leerlingen Huishoudonderwijs", een bond voor jongeren van het platteland die lezingen organiseerde en cursussen in koken en naaien. Ze wilde geen voorzitster worden van de Bond van Plattelandsvrouwen en speelde die functie door naar de vrouw van een landgoedeigenaar. Zelf werd ze weer secretaresse. Van 1958 tot 1968 was er de "Streekverbetering", een door de overheid gesubsidieerd instituut, dat op allerlei gebied lezingen, uitwisselingen en voorlichting organiseerde. Er werden commissies samengesteld waarin uit diverse dorpen mensen werden

gevraagd zitting te nemen. Zij werd voorzitster van de huishoudelijke commissie en organiseerde in die functie voorlichtingsbijeenkomsten. *"Het was een heerlijke tijd"* zegt ze hierover.
Het bedrijf van haar man is nu verdeeld over de zoons, die voor een gedeelte hun bedrijf weer over gedaan hebben aan hun zoons. Zijzelf is nu weduwe en woont in een huis aan de rand van het dorp.

Martha is de vrouw van een van de zonen van Agaat. Zij is geboren in 1933 en is 64 jaar als ze geïnterviewd wordt. Martha werkt veel mee op de fruitkwekerij. In de nazomer en herfst doet ze mee met de pluk van de appels en peren en de rest van het jaar helpt ze sorteren. Soms, als er een koelcel leeg is en er nog geen nieuwe open is gemaakt heeft ze even vrij. Dan kan ze haar huishouden wat op orde brengen, op haar kleinkinderen passen en eens bij haar dochter op bezoek gaan. Als ze mee plukt en sorteert werkt ze zo´n 8 uur per dag achter.
Ze groeide op als dochter van een bakker op een dorp. Als kind moest ze wel in de winkel helpen, en ook wat in de tuin, maar ze hield voldoende tijd over om te spelen. In de oogsttijd hielp ze haar oom met appelen rapen. Dat vond ze leuk werk.
Na de lagere school ging ze in de winkel helpen en haalde haar middenstandsdiploma.
Martha was 25 jaar toen ze in 1958 met een kweker trouwde, de zoon van Aleid. In het begin kon ze niet veel op het bedrijf meehelpen omdat ze de zorg had voor haar zieke moeder en bovendien al snel kinderen kreeg. Maar als de nood aan de man was deed ze toch mee. Ze vond en vindt het nog steeds prettig om mee te werken.
Het werk is in de loop van de jaren erg veranderd. De zware kisten zijn vervangen door bakken op treintjes; de appels en peren hoeven niet meer getild te worden. Moderne machines hebben het sorteren ook veel lichter gemaakt. Ook het huishouden is nu lichter dan vroeger. Dat stelt haar in de gelegenheid om meer op het bedrijf te werken waar ondanks de snellere methodes niet minder werk is gekomen, omdat er een steeds grotere productie gehaald moet worden om het bedrijf rendabel te houden. De administratie van het bedrijf, die zij ook doet, is steeds omvangrijker geworden. Zij doet de administratie zonder computer.
Op afzienbare termijn, in 1998 zal hun zoon, die op dit moment met zijn vader een maatschap vormt, het bedrijf overnemen.

Jolanda is 32 jaar als het interview plaatsvindt. Zij is de schoondochter van Martha, getrouwd met de zoon die, samen met Jolanda, het bedrijf van zijn ouders gaat overnemen. Haar ouders hadden een veebedrijf. Als kind hielp ze al op de boerderij. Vanaf een jaar of twaalf molk ze wekelijks, en later, toen ze op de middelbare school zat, vaker. Ze hielp de schapen te laten lammeren, al voor ze 12 jaar was, omdat kleine kinderhanden daar heel geschikt voor zijn. En verder: *"ja, je rommelt eigenlijk altijd mee, als je moeder de stal in gaat ga jij ook mee, zo gaat dat"*. Haar moeder ging twee keer per dag melken en werkte volgens Jolanda *"eigenlijk met alles mee"*. Ook met hooien deed zij mee en de kinderen ook, *"al was het maar om pakjes recht te leggen of om kantjes in te harken, er was altijd wel wat wat je kon doen"*. Niet alle kinderen in de familie hielpen zoveel als Jolanda. "*Nee, die* (haar zus) *deed niks. Die molk ook geen koeien hoor, dat deed ik altijd. Nee, die had er geen interesse in. Ze kwam nooit achter. Vroeger wel, om te spelen, maar op een gegeven moment kwam ze nooit meer achter."*
Na de lagere school ging zij naar de LEAO en daarna deed ze de MEAO. Ik vroeg haar of ze wel eens over een agrarisch beroep had nagedacht. "*Nee, eigenlijk niet, want het was natuurlijk ook zo, kijk mijn broer zou het over nemen, dus klaar uit. Een meisje dat was vroeger toch zo van: ja, die mogen wel meehelpen, maarre, het was een mannenberoep, snap je."* Na de MEAO werkte

zij op een verzekeringskantoor. Ondertussen bleef ze thuis wonen en molk soms vóór kantoortijd de koeien als haar vader en broer weg moesten. In plaats van op vakantie gaan hielp ze met hooien. Ze vond dat leuk om te doen. Toen ze verkering kreeg met een fruitkweker, de zoon van Martha, ging ze helpen plukken.
In 1989, toen ze 23 jaar was, trouwde ze. Ze kreeg een tweeling. Haar werkgever stelde haar niet in de gelegenheid part-time te gaan werken, daarom stopte ze met werken. Ze woonde niet naast het bedrijf, maar in het dorp. Daar deed ze wat boekhouding voor het bedrijf en de boekhouding van het bedrijf van haar ouders. Maar ze vond het erg stil. Toen de tweeling drie was verhuisde het gezin naar een woning bij het bedrijf. Inmiddels was er een derde kind geboren.
Nu, naast het bedrijf wonend is het voor Jolanda gemakkelijker om mee te werken. Ze werkt volgens haar zeggen zo´n 20 uur per week mee met plukken en sorteren. Zij doet het hele huishouden, soms gebeurt dat in de avonduren. Daarnaast doet ze de verkoop aan huis. Als haar schoonouders zich uit het bedrijf hebben teruggetrokken zal ze de complete boekhouding gaan doen in de avonduren, nu doet ze een gedeelte. Met name in de periode van de plukkers is dat veel werk. Dan moeten alle contracten opgesteld worden en bovendien moet bekeken worden of er belastingtechnisch gezien gewerkt "mag" worden.
Een tijdje terug gaf Jolanda samen met een vriendin cursussen in het maken van sierstukjes van natuurlijke materialen zoals mos, riet e.d. Ze vond dat ontzettend leuk en er kwamen veel cursisten op af zodat ze vier avonden in de week bezig was. Dat werd echt te veel, het zou ten koste van de kinderen gaan of ten koste van het huishouden, vond ze, en daarom stopte ze er mee. Nu heeft ze een toekomstplannetje om, als de kinderen wat groter zijn, en als de afrit van de snelweg, zoals gepland, vlak bij hun huis langs komt, het winkeltje uit te breiden met een groter assortiment.

3.5.1 Arbeidstaakbeheersing

Toen Agaat als jonge vrouw nog thuis woonde werd zij soms "uitgeleend" aan een verwant gezin waar de vrouw des huizes tijdelijk vervangen moest worden. Zij vond dat heerlijk, zo vertelde ze mij, omdat *"niemand zei hoe het moest en dan kon ik het zelfstandig doen"*. Aan dit citaat kunnen we zien hoe weinig arbeidstaakbeheersing boerendochters konden hebben en ook dat dat als een gemis ervaren kon worden. Toen zij trouwde kreeg zij haar eigen werkdomein met het huishouden en met de zorg voor de kinderen. Dat huishouden behelsde het klaar staan met koffie en eten voor iedereen die langs kwam. Dat gedeelte, en ook de bedrijfswas, zou een bedrijfstaak genoemd kunnen worden, waarover zij arbeidstaakbeheersing had.
Als ik Agaat vraag welk werk zij heeft gedaan vertelt zij er ook onmiddellijk bij dat zij ook secretaresse is geweest van de Plattelandsvrouwenorganisatie en 10 jaar in de Streekverbetering heeft gezeten. Zij heeft dat dus ook als haar werk ervaren. In dit werk had zij een behoorlijke mate van arbeidstaakbeheersing. Het werk vereiste kwalificatie in de vorm van o.a. organisatievermogen, over de methode van werken moet zij als voorzitster een zekere mate van zeggenschap hebben gehad. Of zij inzicht had in de gehele organisatie van de Streekverbetering kon ik niet nagaan. In het bestuur van de plattelandsvrouwen had zij behoorlijk inzicht. Toen de vrouw van de grootgrondbezitter twijfelde of zij het voorzitterschap wel aankon, dacht Agaat (maar zei het niet): *"nou ja, ik heb ervaring genoeg, dus dat leren we jou wel"*.
Haar schoondochter Martha doet routinematig werk zonder arbeidstaakbeheersing. Haar bedrijfswerk is arbeidskostenbesparend. Wel doet zij de hele administratie tot daar waar de boekhouder het overneemt.
Ook de schoondochter van Martha, Jolanda, doet het routinematige deel van het werk naast het

huishouden. Zij zal straks de boekhouding overnemen, zoals haar schoonmoeder dat gedaan heeft. Zij bemoeit zich wel met wat er op het bedrijf gebeurt, maar haar man - nu nog samen met haar schoonvader - bepalen in eerste instantie de bedrijfsvoering. *("Kijk, dat ze er naar luisteren is een tweede, maar je geeft je mening wel. Maar je hebt er niet helemaal volledig inzicht in natuurlijk, je weet niet alles.")* Jolanda is wel bezig zich goed op de hoogte te stellen. Ze bezoekt onder andere een studieclub voor tuindersvrouwen. Daar worden regelmatig cursussen en lezingen gegeven.
Met haar cursussen had Jolanda een tijdje lang een eigen domein. Nu heeft ze, naast haar zelfstandige deeltaak als boekhoudster de verkoop aan huis als deeltaak. Ze denkt erover die taak uit te breiden.

3.5.2 Meebeslissen over investeringen
Agaat liet het bedrijf aan haar man over. *"Nee, nee, daar heb ik me nooit mee bemoeid, m'n man was wijs genoeg - dus. Ten eerste, ik kam van de boerderij af en dan stond je toch al anders er tegen over hè. En ik had het ook druk.(...) Maar ik denk ook niet dat hij dat geaccepteerd had, dat is tegenwoordig natuurlijk anders."*
Martha had in het begin van haar huwelijk, toen haar man nog samen met zijn familie in één bedrijf zat, niets over het bedrijf te zeggen. *"Daar moesten die vrouwen zich niet mee bemoeien."* Maar langzamerhand is zij zich in het bedrijf gaan verdiepen en bemoeit zich nu wel met beslissingen aangaande investeringen. *"Nu beslissen we alles met z'n drieën"* (Man, zoon en zij). Ook Jolanda beslist nu nog niet mee, nu het bedrijf nog gedeeltelijk van haar schoonouders is en ook zij wil graag meer bij de bedrijfsvoering betrokken raken. Schoonmoeder Martha is niet van plan het moeilijk te maken. Zeer binnenkort wordt het bedrijf overgenomen door haar zoon en zij wil zich dan niet meer met het bedrijf bemoeien, al zal ze nog wel vaak komen meehelpen.

3.5.3 Vrijheid van beroepskeuze
Agaat kon haar beroep niet kiezen, zij zou graag onderwijzeres geworden zijn, maar dat ging niet, zij moest thuis komen werken. Door haar huwelijk werd ze de vrouw van een fruitkweker terwijl ze daarvoor van plan was geweest nooit met een boer te trouwen.
Later in haar getrouwde leven kon zij ervoor kiezen in de Plattelandsvrouwenvereniging en in de Streekverbetering functies te vervullen,(van de jaren vlak voor de oorlog tot 1968). Haar man steunde haar daar ook in, iets wat door haar als een voorrecht wordt beschouwd. Niet iedere vrouw in haar tijd werd dus zo gemakkelijk door haar man in de gelegenheid gesteld dit werk te doen.
Haar schoondochter Martha koos ook niet voor haar beroep. Zij had eventueel, als de mogelijkheid er was geweest wel verpleegster willen worden. Maar ze heeft nooit spijt gehad van haar leven als kwekersvrouw, *"ik heb het altijd heerlijk gevonden"*.
Ook schoondochter Jolanda koos niet voor haar beroep als kwekersvrouw. Haar interesse voor het veeteeltbedrijf van haar ouders resulteerde niet in plannen om een agrarisch beroep te kiezen. Een agrarisch beroep werd bij haar thuis niet als geschikt voor een meisje gezien en ze had geen opvolgingskansen, omdat haar broer de gedoodverfde opvolger was.
Zij had een ander beroep waarin ze het naar haar zin had, maar moest haar baan opgeven toen ze kinderen kreeg. Thuis zitten vond ze verschrikkelijk en zodra ze de kans kreeg ging ze zoveel mogelijk meehelpen op het bedrijf. Op mijn vraag of ze liever haar baan had gehouden zegt ze: "*ik denk wel dat ik dit* (het bedrijf) *leuker vindt en je breidt het net zover uit als jij zelf wilt."*

3.5.4 Beroepskwalificatie

Agaat kon niet doorstuderen na haar lagere schooltijd, haar ouders konden haar niet missen. Wel ging zij naar een landbouwhuishoudcursus (in 1936) en dat beïnvloedde haar verdere leven.
Haar schoondochter Martha haalde haar middenstandsdiploma. Dat leidde haar niet direct op tot het agrarische werk dat ze later ging doen, maar heeft zeker geholpen bij de administratie die zij voor het bedrijf deed.
Jolanda had voor zij trouwde een beroep waar ze voor gekwalificeerd was, wat niets te maken had met haar huidige werk. Vanaf de tijd dat ze tuindersvrouw is geworden is ze wel bezig zichzelf op de hoogte te stellen van het vakgebied. Zij doet dat onder andere d.m.v. een vrouwenstudieclub.

3.5.5 Het onderwijs, gerelateerde voorlichtingsnetwerken en vrouwelijke agrarische identiteit

Ada werd secretaresse van de BOLH. Naar aanleiding daarvan werd ze secretaresse van de Bond van Plattelandsvrouwen en nog later voorzitter van de Huishoudelijke Commissie van de Streekverbetering. Voor Agaat was het landbouwhuishoudonderwijs het begin van een carrière waarin ze zich thuis voelde. Ook voor haar gold, net zoals voor Antonia, dat de bredere kijk op de samenleving, de sociale contacten en de mogelijkheid zichzelf te ontplooien buiten het huishouden zwaarder telden dan datgene wat aan landbouwhuishoudkunde geleerd werd. Wat er binnen de organisaties georganiseerd werd was volgens haar vooral naaien en koken, specifiek gericht dus op de huishoudelijke taken.
Martha gaat naar de Plattelandsvrouwenvereniging. Er zijn thema-avonden, die weinig met specifiek vrouwelijke taken noch met het agrarisch bedrijf te maken hebben.
Jolanda is lid van een vrouwenstudieclub. De vrouwen krijgen daar lezingen over de mogelijkheden in de fruitkwekerij. Ze gebruikt die lezingen om meer inzicht te krijgen in het bedrijf en zo mogelijk invloed op de bedrijfsvoering uit te oefenen. Maar de club organiseert ook sociale activiteiten, zoals fruitgebak maken op de Nieuwjaarsveiling waarvan de opbrengst naar een goed doel gaat. En, *"vrouwen onder elkaar die praten toch weer anders dan mannen onder elkaar,(...) die praten alleen maar over hun beroep, dat is toch zo, dat heb je op verjaardagen ook,(...) mannen aan de ene kant en vrouwen aan de andere kant. Dat probeer ik dan te doorbreken."* Jolanda voelt zich dus thuis onder agrarische vrouwen, maar wil ook de scheidslijn tussen de typisch mannelijke instelling t.o.v. het werk en de vrouwelijke verkleinen.

3.5.6 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd en werkdruk

Agaat mocht in haar jeugd ´s avonds lezen, ze hoefde niet eerst te breien. Op mijn vraag naar vrije tijd vertelt ze onmiddellijk over de landbouwhuishoudcursus en de Bond van Oud Leerlingen. Na haar trouwen heeft ze hard gewerkt, maar ze hield voldoende tijd over om de genoemde functies te vervullen. Ook vond ze het belangrijk voldoende aandacht aan de kinderen te geven en zo nu en dan spelletjes met ze te doen.
Martha werkt zoveel mogelijk mee. Één middag in de week neemt ze gedeeltelijk vrij om te kunnen volksdansen bij de plattelandsvrouwen, verder is er in de drukke tijden niet veel tijd over. Het huishouden moet een beetje tussendoor gebeuren. Er zijn ook perioden dat er geen werk is voor Martha, dan kan ze het huishouden wat extra doen en wat meer naar haar dochter gaan. Het werk vindt ze prettig, *"ik heb het altijd heerlijk gevonden, maar je hebt liever een goed dan een slecht jaar, het is wel spannend"*. Ook zegt ze,*"het wordt steeds makkelijker, maar het wordt er*

niet minder druk van, het wordt steeds meer opgejaagd, meer kilo´s per uur. Je wordt geleefd dan, eigenlijk."
Ook Jolanda is van huis uit gewend heel veel te doen. Voor haar huwelijk, toen ze een baan had hielp ze regelmatig haar ouders op de boerderij. Ze heeft dat niet als druk ervaren. Voor het hooien nam ze vrij, *"want ik ging ook nooit op vakantie, want dat interesseerde me gewoon niet"*. Ondertussen ging ze ieder weekend naar de disco en deed intensief aan sport. Toen ze verkering kreeg met haar toekomstige man ging ze ook mee helpen plukken. Dat ging allemaal, want *"nou, je hebt best veel vrije dagen"*. Op dit moment is ze ´s ochtends, ´s middags en ´s avonds aan het werk.
Het werk op een kwekerij is volgens Jolanda veel minder vrij dan op een veehouderij. Er zijn in de veehouderij vaste werkzaamheden per dag en per jaar, maar daartussendoor kan je beter je eigen ritme bepalen dan op een kwekerij. Op de kwekerij wordt het ritme veel meer bepaald door het intensieve handwerk dat hele dagen in beslag neemt.
Jolanda zou haar werk het liefst willen uitbreiden met meer verkoop aan huis van een ruimer assortiment. *"Je hebt dan je aanloop, net zoals met die cursussen geven, je hebt toch contact met mensen,(...) ja, je kunt er een radio neerzetten - niet dat ik nou zielig alleen ben of zo. Je vindt het gezellig."* Samenvattend zou je kunnen zeggen dat Jolanda het kwekerswerk graag doet, en er niet op uit is om minder te werken, maar het soort werk als iets te weinig vrij en te geïsoleerd ervaart.

HOOFDSTUK 4

VERGELIJKINGEN TUSSEN DE GENERATIES EN TUSSEN DE REGIO´S

In dit hoofdstuk zal ik per aspect of cluster van aspecten een korte samenvatting geven van de situatie van alle geïnterviewden en zal ik de verschillende generaties en de verschillende regio´s met elkaar vergelijken.

4.1 Arbeidstaakbeheersing en meebeslissen over investeringen

Zeeuws Vlaanderen: gemengd bedrijf / akkerbouw
Door specialisering en mechanisering van het bedrijf gingen bedrijfstaken van de boerin verloren en bleef er meer laag-gekwalificeerde arbeid over. Dat gold voor de vrouwen die trouwden in 1935 respectievelijk 1944. Zij hadden weinig zeggenschap over investeringen en cruciale veranderingen op het bedrijf.
In 1962 ging Merel studeren en werd het voor haar mogelijk een geheel eigen domein te beheersen. Doordat een baan buitenshuis niet te combineren was met de zorg voor de kinderen moest zij dit domein gedeeltelijk opgeven. Later (omstreeks 1988) ging zij meewerken in het bedrijf, min of meer door de economische omstandigheden gedwongen. Het domein waarin zij nu werkt vereist minder kwalificatie dan haar vroegere domein. Zij heeft nu samen met haar man een maatschap en bespreekt alle investeringen met hem.
Dochter Johanna vindt het belangrijk werk voor zichzelf te zoeken of te creëren met een zo groot mogelijke arbeidstaakbeheersing.

Noord-Limburg: gemengd bedrijf / kwekerij / varkenshouderij
Aleid werkte met haar man samen aan een groot aantal taken. De mate van arbeidstaakbeheersing wat betreft haar bedrijfstaken is niet goed te bepalen, omdat het "alles samen doen met haar man" op verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden. Ook de mate van inspraak is om dezelfde reden niet vast te stellen. Haar gehuwde, werkzame leven viel van 1943 tot ongeveer 1975.
Maria maakte met haar huwelijk in 1967 de overgang mee naar een gespecialiseerd bedrijf en had daar aanvankelijk een eigen taak aan het verzorgen van de varkens. In de loop van haar gehuwde leven werd die taak door haar man over genomen, toen het voeren en schoonmaken van de stallen gemechaniseerd werd. Zij hielp toen in de kwekerij met arbeidskosten besparend werk. Over investeringen en veranderingen op het bedrijf overlegt zij met haar man.
Jettie is samen met haar man eigen ondernemer van een gespecialiseerd bedrijf. Zij doet, zoals ze zelf zegt, *"alleen het praktische"*, dus het uitvoerende werk. Zij is min of meer meer afhankelijk van de bedrijfsvoering van haar man. Zij is hoger gekwalificeerd dan haar moeder, heeft meer zeggenschap over de methode van werken en heeft daarmee een grotere mate van arbeidstaakbeheersing dan haar moeder. Zij noemt zichzelf agrarisch onderneemster. Zij bemoeit zich met de investeringen van het bedrijf, meestal in de vorm van ondersteuning van de plannen van haar man.

Westland: veeteelt / kastuinbouw
Terwijl volgens Ada haar huishouden en het bedrijf van haar man gescheiden waren, en zij zichzelf huisvrouw noemt, was er toch een vervlochtenheid met het bedrijf die het huishouden

tot een relatief omvangrijk domein maakte. Haar dochter Magda, getrouwd in 1965, deed op de tuinderij van haar man arbeidskosten besparende arbeid. In tegenstelling tot haar moeder wilde Magda zich wel met het bedrijf van haar man bemoeien en kreeg daar langzamerhand meer inspraak in. Zij noemt zichzelf mede-ondernemer.
Dochter Janneke, die omstreeks 1993 met haar bedrijf begon, heeft een hoge mate van arbeidstaakbeheersing omdat zij samen met haar man de bedrijfsvoering doet. Zij maakt alle beslissingen met haar man samen. Zij noemt zich tuinder van beroep.

Kromme Rijngebied / Flevopolder: veehouderij / biologisch-dynamische tuinbouw
Antonia deed (van 1951 tot ongeveer 1987) naast haar grote huishouden veel inspring-werk op het bedrijf waarover ze geen arbeidstaakbeheersing had. Zij besprak met haar man alle investeringen en cruciale veranderingen op het bedrijf en had daar invloed op. Haar dochter Marie-José is tuinder. Zij heeft samen met haar man het bedrijf opgezet, bespreekt alles met hem en heeft een hoge mate van arbeidstaakbeheersing over haar werk.

Betuwe: fruitkwekerij
Agaat beheerste met haar huishouden en bedrijfshuishoudelijke taken een eigen domein. Daarnaast had zij haar functies bij de Plattelandsvrouwen en de Streekverbetering. Met het bedrijf, de investeringen en de veranderingen, bemoeide zij zich niet. Haar schoondochter heeft aan haar huishouden een kleinere taak en doet op het bedrijf arbeidskostenbesparend werk. Met de investeringen die voor het bedrijf gedaan moeten worden bemoeit zij zich juist wel. Jolanda doet hetzelfde werk als haar schoonmoeder en heeft daarnaast met de huisverkoop een eigen taak. Voorlopig heeft zij nog niet erg veel over het bedrijf te zeggen. Als haar schoonouders zich terug trekken, zal zij vermoedelijk meer bij het overleg betrokken worden. Zij is zeker van plan om in het bedrijf haar stem te laten horen.

4.1.1 Arbeidstaakbeheersing, analyse
Het huishouden als domein voor de vrouw is tegenwoordig een misschien niet zo populair item. Ik wil daar echter wel even bij stil staan. Een huishouding, inclusief de zorg voor de kinderen vereist wel degelijk vakkennis en vaardigheid. Alle vrouwen die ik geïnterviewd heb, hadden en hebben met hun huishouding een domein met arbeidstaakbeheersing. Zelfs alle vrouwen van de jongste generatie doen het huishouden alleen, of voor het grootste gedeelte.
De omvang van het domein huishouden kan verschillend zijn. Alle geïnterviewde vrouwen van de oudste generatie, behalve Ada, die uit een landarbeidersgezin kwam, zijn opgegroeid op een boerderij waar het bedrijf er niet alleen voor het gezin was, maar het gezin er ook was voor het bedrijf, inclusief het huishouden. Alle kinderen werkten mee zodra zij van school kwamen en vaak al tijdens hun schooltijd. Daarmee was de zorg voor het gezin eigenlijk een bedrijfstaak met arbeidstaakbeheersing. Maar ook wanneer de verstrengeling van huishouden en bedrijf afnam bleef het huishouden een belangrijk domein. Ik heb in mijn bespreking onderscheid gemaakt tussen omvangrijke huishoudens waar veel activiteiten plaats vonden, zoals de inmaak en de slacht, eten en koffie maken voor veel mensen, kleding maken voor het hele gezin, dus met een zekere mate van verstrengeling, en kleinere huishoudens, waarin dat niet gebeurde. Ik heb het domein van de eerste soort huishoudens omvangrijker genoemd, omdat het meer taken omvatte die vakkennis en vaardigheid vereisen. In dat licht gezien wordt het domein huishouden in de loop van de tijd over het algemeen kleiner en neemt daarmee de arbeidstaakbeheersing af.

Anderzijds wordt het arbeidsdomein huishouden volgens Saal[1] een domein waar meer aandacht komt voor opvoedende en verzorgende taken. Met de grotere aandacht voor de opvoedende taak zou het domein huishouden en gezinszorg een groter domein genoemd kunnen worden. Een bevestiging daarvan horen we uit de interviews van Verstoep[2] waarin de kaasmaaksters die hun domein verlaten hadden, haar vertelden dat zij het werk teveel vonden om ook nog voldoende aandacht aan de kinderen te kunnen geven. Ook in mijn interviews is een weerslag te vinden van de veranderde gezinssituatie, hoewel geen van de oudste vrouwen dat als zodanig benoemt. Agaat in de Betuwe noemt het belang van tijd hebben voor de kinderen en spelletjes met ze doen. Adriana en Antonia (Zeeland) hadden studerende kinderen. Daartegenover kon Aleid in Limburg niet veel tijd vrij maken voor haar kinderen: "*en toen de kinderen een beetje groter waren en naar school moesten, dan hingen we de sleutel ergens. En dan konden die van school naar het land komen.*"

Het is mij opgevallen dat de rolverdeling wat betreft het huishouden en de zorg voor de kinderen zo is, dat de vrouwen in mijn onderzoeksgroep de huishoudelijke en de meeste zorgtaken op zich nemen. Soms omdat de vrouwen een dergelijke verdeling van meet af aan als wenselijk ervaren (Jolanda: *"Want hij is 's avonds aan het repareren."* Jettie: *"Nee, ik vind niet dat hij dat moet doen."*), maar soms ook als oorspronkelijk het idee was om de taken in bedrijf en huishouden onderling gelijk te verdelen. Als oorzaak gaven Marie José en Janneke mij aan, dat het werk relatief zwaar is en tijdens de zwangerschap aanpassing behoefte. Die aanpassing hield in dat zij meer binnen bleven. Als er borstvoeding gegeven wordt moet de vrouw regelmatig in huis zijn en gaat zij de karweitjes binnen opknappen. Daarna wordt het moeilijk de routine te doorbreken. Het is geen beslissing, die op één moment genomen moet worden: Je baan opzeggen of niet. Door de werkdruk is het nodig zo efficiënt mogelijk te werken, ook in het huishouden. Een rationele herverdeling van rollen kan weer stagnatie geven. Ik denk daarbij aan de uitspraak van Marie José: *"ik ergerde me er ook aan als hij mijn routine in het huishouden ging doorbreken"*. Naast het huishouden komt de administratie vaak voor rekening van de vrouw omdat zij dat met "binnen" kan combineren. Janneke doet de administratie, hoewel het voormalig beroep van haar echtgenoot boekhouder is. *"Ik werd zwanger en kon minder lichamelijk werk doen en zodoende zei ik: laat mij het maar doen. En nu kan ik lichamelijk toch minder doen, want als ik even de tuin in moet, dan moet er één aangekleed en de ander in de kinderwagen. Dat is een heel georganiseer dus voor een uurtje ga ik niet meer. Voor mij is de administratie tussendoor doen handiger."*

Wat de bedrijfstaken betreft zien we dat er bij de geïnterviewde vrouwen drie arbeidsposities zijn waarmee zij een zekere mate van arbeidstaakbeheersing hebben. Ten eerste het beheer over een eigen bedrijfstak, ten tweede een egalitaire positie ten opzichte van haar man en ten derde het beheersen van een arbeidsdomein buiten het bedrijf.
Zoals we gezien hebben neemt bij de geïnterviewde vrouwen de mate van arbeidstaakbeheersing af wanneer het bedrijf specialiseert en mechaniseert, omdat de oorspronkelijk vrouwelijke

---

[1] Saal, C.D. (1958). Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG.

[2] Verstoep, C. (1986). Kaasmakende boerinnen: geëmancipeerde slavinnen? De positie van de kaasmakende boerin in Midden Nederland, ca. 1895 - ca. 1940. Historische Encyclopedie Krimpenerwaard, 11de jaargang nr 2. 29-49.

domeinen komen te vervallen. De geschiedenis van de vrouwen laat ons zien dat door specialisatie en mechanisatie en door de overgang naar de intensieve kwekerij/tuinderij respectievelijk verdwenen zijn: de zorg en het melken van de koeien, de zuivelbereiding, de kippenteelt, de kalver- en varkenshouderij op kleine schaal, de huisslacht, de aandacht voor een uitgebreide moestuin en fruitbomen en de productie van voedsel daarvan voor het gezin. Een bijzondere vorm van overgang van gemengd bedrijf naar een meer gespecialiseerd bedrijf zagen we in Limburg: de omschakeling naar kwekerij/varkenshouderij in de jaren zestig. Het bedrijf bleef weliswaar gemengd (varkens, rozen, asperges), maar de intensieve kwekerij vraagt intensieve routinematige arbeid en weinig zelfstandige deeltaken. Ook op de tuinderij en fruitkwekerij in het Westland en in de Betuwe is veel werk met weinig arbeidstaakbeheersing. Dat de vrouwen uit de middengeneratie graag een deel van dat werk op zich namen, lijkt twee oorzaken te hebben. Ten eerste is er de financiële noodzaak, ten tweede is er ook de wens bij het bedrijf betrokken te zijn en een bijdrage te leveren.
Bij de jongste generatie neemt de mate van arbeidstaakbeheersing weer toe. Slechts één van de vijf vrouwen is door huwelijk in haar beroep terecht gekomen. Drie anderen hadden vóór hun huwelijk de keuze voor hun beroep al bepaald en waren daarvoor gekwalificeerd. De vijfde, Janneke, schakelde samen met haar man om naar het agrarische beroep. Het is niet langer vanzelfsprekend dat zij werk op zich nemen met een mindere mate van arbeidstaakbeheersing dan hun echtgenoten hebben.

4.1.2 Meebeslissen over investeringen en cruciale veranderingen, analyse
Bij de oudste generatie van de geïnterviewde vrouwen zeggen twee vrouwen dat zij meebeslisten over investeringen. In welke mate en in welke vorm dat gebeurde, is uit de interviews niet eenduidig naar voren gekomen. De overige vier (inclusief Zeeuws Vlaanderen waar de vrouwen aanvankelijk wel op het bedrijf werkten) lieten het bedrijf aan hun man over. De middengeneratie, waarvan alle vrouwen meewerken, beslissen allen in meerdere of mindere mate mee. In sommige gevallen kon dat pas nadat de schoonouders zich terug hadden getrokken uit het bedrijf, zoals dat ook het geval is bij de jongste Betuwse vrouw. Uitdrukkingen als "m`n man was wijs genoeg" en "daar wilde ik me niet teveel van aantrekken" ben ik in deze generatie niet meer tegengekomen.
Van de jongste generatie kan ook Jolanda in de Betuwe haar stem pas doen horen als haar schoonouders zich terug getrokken zullen hebben. De andere jongste vrouwen hebben allen zeggenschap over het bedrijf en de investeringen. Ook Johanna in Zeeland, die op het bedrijf van haar ouders werkt, wordt bij de besluitvorming daarover betrokken. Zij vormt samen met haar ouders een maatschap.

4.2 Vrijheid van beroepskeuze en beroepskwallificatie

Zeeuws Vlaanderen
Anna en Adriana hadden niet veel vrijheid om hun beroep te kiezen. Zij verkregen hun kwalificatie voor het boerin zijn thuis. Daarnaast ontvingen zij onderwijs om algemene ontwikkeling op te doen, die niets met hun agrarisch bestaan te maken had. Voor Merel lagen er meer alternatieven open. In de jaren ´60 deed zij een opleiding voor landbouwhuishoudlerares en werd met die opleiding o.a. gekwalificeerd voor een beroep buiten het bedrijf, maar wel in de agrarische sfeer. Voor Johanna was er in principe maar één restrictie: de inschatting van haar

eigen capaciteiten bij het uitzoeken van een school. Spijt van hun beroep hebben zij geen van vieren, maar bij Merel is wel enige aarzeling over haar omschakeling naar het bedrijf. Hoewel ze haar boerderijwinkel nu niet meer zou willen missen, had ze haar vroegere beroep ook graag willen blijven uitoefenen.

Noord Limburg
Aleid had over haar opleiding geen keuze; na de lagere school moest ze thuis komen werken. Haar agrarische bedrijfswerk heeft zij thuis geleerd. Zij heeft van haar leven als boerin geen spijt. Haar schoondochter Maria heeft de huishoudschool gedaan en een naaischool. Maria had wel de keuze om door te studeren maar koos ervoor om op het bedrijf van haar ouders te werken. Daarentegen moest de dochter van Aleid wel thuis komen werken uit economische noodzaak. De derde generatie, Jettie, heeft de mogelijkheid gehad haar eigen keuze te bepalen, maar het was niet vanzelfsprekend dat zij een agrarisch vak zou kiezen. Dat zij toch voor die kant koos wil zeggen dat zij een duidelijke keuze gemaakt heeft. Zij heeft een voor haar beroep relevante opleiding gevolgd.

Westland
De oudste generatie van de vrouwen, Ada, heeft geen beroepsonderwijs gevolgd, evenmin als haar dochter Magda (Magda deed een coupeuse opleiding, maar deze was niet bedoelt als voorbereiding op een beroepsuitoefening). Ada had geen vrije beroepskeuze, behalve haar keuze om een dienstje te nemen in plaats van thuis te blijven. Voor Magda viel ook niet veel te kiezen; de meisjes moesten van hun ouders thuis blijven werken op de boerderij. Bij kleindochter Janneke ligt dat anders. Hoewel ze eerst in haar keuze beperkt werd omdat tuinder "geen beroep voor een meisje" was, heeft ze daar toch voor gekozen. Zij heeft de kwalificatie voor haar werk in de praktijk verkregen.

Kromme Rijngebied / Flevopolder
Antonia heeft na de lagere school de boerinnenleergang en enkele landbouwhuishoudcursussen gevolgd. Zij was voorbestemd om boerin te worden op het bedrijf van haar ouders. Over haar leven als boerin heeft ze geen spijt, maar zij had wel graag een ander beroep gekozen als de omstandigheden het hadden toegelaten. Haar dochter Marie-José kon uit veel alternatieven kiezen en maakte een keuze waarvoor ze aanzienlijke moeite moest doen. Zij heeft voor haar beroep als tuinder een relevante opleiding gevolgd.

Betuwe
Agaat kon haar beroep niet zelf kiezen. Een gedeelte van haar werk als getrouwde vrouw, namelijk haar functies in de diverse organisaties, heeft ze wel zelf gekozen. Zij volgde een landbouwhuishoudcursus en heeft zich van daaruit verder ontwikkeld. Haar schoondochter Martha haalde het middenstandsdiploma. Zij was voor haar verloving niet gericht op een agrarisch vak. Martha koos niet voor haar beroep, maar zij had er wel plezier in. Voor de jongste generatie lag dat ook zo. Jolanda deed MEAO. Jolanda werd in haar jeugd ervan weerhouden voor het agrarische beroep te kiezen omdat dat in haar omgeving niet gebruikelijk was voor meisjes. Ze is nu tevreden met haar huidige werk en zou niets anders willen.

4.2.1 Vrijheid van beroepskeuze, analyse
De boerinnen van de oudste generatie hadden geen van allen een vrije beroepskeuze, al hadden

de vrouwen in Zeeuws Vlaanderen misschien wat meer mogelijkheden. Zij waren door de economische omstandigheden minder onherroepelijk op het bedrijf van hun ouders nodig. Voor hen gold alleen de vanzelfsprekendheid van de traditie. In Limburg en in de Betuwe lag de situatie anders, de dochters waren thuis hard nodig. In het Kromme Rijngebied was het werk van de dochter economisch gezien minder nodig, maar van een ander beroep was eenvoudigweg geen sprake omdat de dochter de verzekering was voor voortzetting van de boerderij. Ik vond dus drie redenen waarom de geïnterviewde vrouwen weinig of geen keuze hadden, ten eerste de traditie, ten tweede de economische noodzaak en ten derde de uitdrukkelijke wens van de ouders om hen op te volgen. Twee van de vijf vrouwen hadden achteraf gezien graag een ander vak willen leren. Bij de middelste generatie lag de situatie divers. De Zeeuwse geïnterviewde, Merel, had wel keuzemogelijkheden en maakte ook duidelijke keuzes. Daar tegenover staat dat in het Westland Magda helemaal geen vrijheid van beroepskeuze had. In het gezin waar zij opgroeide mochten de meisjes niet doorleren, de jongens wel. Het ging hier om een vorm van traditie evenals in Zeeuws Vlaanderen in de jaren ´20 en ´30. In Limburg heeft schoondochter Maria wel keuze, Aleid´s dochter niet. Door ziekte van Aleid was de relatief goedkope arbeidskracht van de dochter nodig op het bedrijf van Aleid. Martha in de Betuwe was al op 17-jarige leeftijd verloofd met haar toekomstige man, en wetend dat zij kwekersvrouw zou worden, had zij geen behoefte aan een andere keuze. Samenvattend is er meer keuzevrijheid voor de middengeneratie maar vinden we ook nu nog economische noodzaak en traditie als oorzaak dat sommige vrouwen niet konden kiezen.

Voor de jongste generatie waren de keuzemogelijkheden groter. Voor hen was een toekomst als huisvrouw, en eventueel door huwelijk als boerin of als kwekers/tuindersvrouw niet meer vanzelfsprekend. Vier van de vijf vrouwen hebben een duidelijke beroepskeuze gemaakt, de vijfde "rolde er in" door haar huwelijk. Wat opvalt is dat de vier vrouwen die in de agrarische sector terecht kwamen, dat via een omweg deden, zij kozen eerst een andere opleiding of een ander beroep. Daar waren twee redenen voor. Als eerste wil ik noemen dat de keuze voor een agrarisch beroep voor een meisje als ongebruikelijk werd gezien of zelfs min of meer verboden door de ouders zoals bij Janneke. Bovendien vond ik bij Johanna en Jettie, dat zij de technische vakken van de agrarische opleiding (aanvankelijk) niet aandurfden. Over bedrijfsopvolging door een dochter werd al helemaal niet gedacht. Vier van de vijf vrouwen hebben een broer die het bedrijf van de ouders hebben overgenomen, bij de vijfde is dat nog niet zeker. Het was, voor Marie-José omstreeks 1976, voor de andere vrouwen in de jaren ´80, in de gezinnen van de geïnterviewde vrouwen een vanzelfsprekendheid dat een zoon de eerst aangewezen opvolger was. De keuze voor bedrijfsopvolging was er dus nog niet voor de dochters. Sweere (1991)[1] deed onderzoek onder vrouwelijke bedrijfshoofden in de provincie Gelderland. Het bleek dat bij vrouwen die het bedrijf van hun ouders hadden overgenomen de afwezigheid van een mannelijke opvolger hen daartoe in de gelegenheid had gesteld. Als er wel een opvolgende broer was geweest zouden zij vermoedelijk geen bedrijfsopvolger zijn geworden. Overigens kan men niet stellen dat vrouwen hierdoor automatisch achtergesteld werden bij hun broers in het maken van vrije keuzes. De verwachting van de ouders over bedrijfsopvolging kan juist ook de keuzevrijheid beperken. Daarmee kom ik op de tweede reden om niet van meet af aan voor een agrarisch beroep te kiezen. Jettie (Limburg) en Marie-José (Flevopolder) wilden aanvankelijk hun blik richten buiten het agrarische milieu en kwamen er daarna pas achter dat zij zich toch aangetrokken voelden tot een

[1] Sweere, A. Zowel boer als boerin. Vrouwelijke ondernemers in de land- en tuinbouw. Doctoraal Scriptie Culturele en Sociale Antropologie, KU Nijmegen 1991.

agrarisch beroep. Deze tendens vond ik in nog sterkere mate bij de jongste kaasmaakster met wie ik een pilot-interview hield. Zij wilde aanvankelijk helemaal geen boerin worden en koos een ander beroep. *"Ik wilde geen boerentrut zijn, ik wilde vooral alles weten, veel leren, ik wilde weg uit het dorp."* Na haar middelbare school werd ze assistent-notaris, daarna volgde zij een opleiding als sociaal- pedagoog. Gedurende de jaren dat zij in dat laatste beroep werkzaam was, kwam bij haar het verlangen op om terug te keren naar werk in de agrarische sector.
Zoals vermeld maakten de door mij geïnterviewde vrouwen die een bedrijf begonnen en niet konden opvolgen, een des te overtuigder keuze. Zij zijn zeker van zichzelf dat zij nu doen wat zij het liefst wilden. Juist zij zijn niet gestuurd door een verwachtingspatroon van de ouders.
Ondanks het feit dat de ouders van de drie vrouwen die voor hun agrarische beroep kozen aanvankelijk op z´n minst aarzelden of dat voor een meisje wel een geschikte keuze was, hebben zij allen hun dochters gesteund en hebben zij nu daar geen enkel bezwaar meer tegen. Het lijkt erop dat in dit laatste decennium de situatie omtrent de keuze voor een agrarische beroep voor een meisje en eventuele bedrijfsopvolging drastisch aan het veranderen is. Dat hoorde ik ook van enkele van de jongste geïnterviewden. Janneke: *"Dat was toen nog zo, nu is dat anders."*

4.2.2 Beroepskwalificatie, analyse
Alle vrouwen van de oudste generatie zijn door hun moeders opgeleid voor hun taken, al moest Ada (Westland) veel bijleren: de slacht en de inmaak. In het Kromme Rijngebied en Limburg hebben Antonia en Aleid landbouwhuishouonderwijs gevolgd, maar ze weten zich van de inhoud daarvan niet veel meer te herinneren. Zij konden thuis het geleerde niet echt toepassen, hun moeders hadden daar niet veel animo voor. Ook Agaat in de Betuwe deed een landbouwhuishoudcursus. Zij vertelt dat zij op de landbouwhuishoudcursus voornamelijk koken heeft geleerd. Haar moeder stond wel open voor de nieuw geleerde recepten.
Anna en Adriana hebben, onafhankelijk van hun beroepsverwachting, onderwijs genoten voor algemene vorming. Dat was in die streek van Zeeland een traditie die nog voortduurde in de tijd van Merel. In de andere gebieden ben ik deze vorm van onderwijs aan boerendochters niet tegengekomen. Eén van de factoren, verantwoordelijk voor dit verschil, is zeker de mate van welstand van de boeren in die tijd geweest. Zoals in hoofdstuk twee beschreven, gingen ook in de Groninger kleistreken dochters wel naar kostscholen.
Van de middengeneratie is Merel, zoals gezegd, effectief opgeleid voor haar beroep. De overige vrouwen hebben naast huishoudonderwijs geen opleiding gehad. Enkelen werden thuis, evenals de oudste generatie, voorbereid op het boerin zijn, maar zij kwamen door hun huwelijk op andersoortige bedrijven terecht.
In grote lijnen werden de boerendochters voor het huishouden en voor de typisch vrouwelijke bedrijfstaken gekwalificeerd. Maar zoals we gezien hebben, verdwenen vroeger of later veel van die typisch vrouwelijke domeinen en werden de huishoudens minder omvangrijk, zodat voor hen werk over bleef waar weinig kwalificatie voor nodig was.
Een duidelijk verschil met de jongere generatie is dat de oudere vrouwen door hun huwelijk in hun bedrijfswerk terecht kwamen en dus niet kon worden voorzien welke kwalificatie zij nodig zouden hebben, terwijl dat bij de jongere generatie geïnterviewden maar één keer voor komt.

4.3 Het onderwijs, gerelateerde netwerken en vrouwelijke agrarische identiteit

Zeeuws Vlaanderen

Noch Anna, noch Adriana hebben het landbouwhuishoudonderwijs en de landbouwhuishoudvoorlichting ervaren als iets dat invloed had op hun leven. Merel vond haar opleiding tot landbouwhuishoudonderwijslerares bepalend voor haar verdere leven. Johanna heeft niet-seksespecifiek beroepsonderwijs genoten.

Noord Limburg.
Op Aleid maakte de landbouwhuishoudcursus die zij volgde niet veel indruk. Maria heeft geen landbouwhuishoudonderwijs gehad. Naar de Plattelandsvrouwen gaat ze voor de gezelligheid. Dochter Jettie ging als één van de eerste vrouwelijke leerlingen naar de MAS.

Zuid-Holland
Ada en Magda hebben beiden geen landbouwhuishoudonderwijs genoten. Magda heeft zich later in haar leven aangesloten bij de "Agrarische Vrouwen" en zet zich in voor een egalitaire positie van de vrouw naast de man. Dochter Janneke heeft een aan haar man egalitaire arbeidsrol.

Kromme Rijngebied / Flevopolder
Antonia volgde de boerinnenleergang en werd beïnvloed vanuit de katholieke boerenorganisatie, de ABTB. Zij kreeg een bredere, minder geïsoleerde kijk op de maatschappij. Dochter Marie José heeft een aan haar man egalitaire arbeidsrol.

Betuwe
Agaat deed een landbouwhuishoudcursus en ging deelnemen aan de besturen van verschillende organisaties. Het beïnvloedde haar verdere leven. Martha bezoekt bijeenkomsten van de Bond van Plattelandsvrouwen als ontspanning en voor informatie die niet landbouw-technisch van aard is. Jolanda is lid van een boerinnenclub, zowel voor de gezelligheid en het onderhouden van sociale contacten als voor het verkrijgen van informatie over vaktechnische aangelegenheden.

4.3.1 Het onderwijs, gerelateerde netwerken en vrouwelijke agrarische identiteit, analyse
Zowel Aleid als Antonia als Agaat (resp. Limburg, Utrecht, Betuwe) hebben in één of andere vorm landbouwhuishoudkundig onderwijs gevolgd (jaren ´20 tot vlak na de oorlog). Op Agaat en Antonia maakte dat indruk, niet zozeer omdat zij er onmisbare praktische zaken leerden, maar vooral omdat het hen een ruimere blik op de maatschappij gaf. Ze gingen een minder ge ïsoleerd leven leiden dan hun moeders hadden gedaan. Als ik hen vraag naar de grootste verschillen tussen hun leven en dat van hun moeder, is dat het eerste wat ze te berde brengen. Voor Agaat geldt, dat de voortzetting van de contacten door de BOLH, later de Bond van Plattelandsvrouwen en daarnaast de Streekverbetering, haar in staat stelden zelf vorm te geven aan de maatschappelijke ontwikkelingen. Voor Antonia was dat vooral de stimulans die van de ABTB en de boerinnenleergang uitging.
Dat is niet zo bij Adriana, Anna, en Ada (resp. Zeeland, Westland), die geen landbouwhuishoudcursus hebben gevolgd en evenmin bij Aleid die zich vrij weinig van de cursus kan herinneren. Zij deed dan ook werk, dat volgens de heersende ideologie van het toenmalige onderwijs niet geschikt was voor vrouwen. Het onderwijs sloot daarom niet aan bij haar werk.
Van de middengeneratie die tussen 1945 en 1960 van de lagere school afkwam zijn, behalve van Merel, de opleidingen niet specifiek agrarisch gericht. De ambulante landbouwhuishoudcursussen verdwenen na 1945 langzamerhand, er kwamen vaste landbouwhuishoudscholen voor in de plaats. Geen van de door mij geïnterviewde vrouwen heeft zo´n school bezocht. Wat betreft de

Bond van Plattelandsvrouwen zeggen Maria (Limburg) en Martha (Betuwe) dat zij graag naar de thema-avonden toe gaan. Er worden soms interessante onderwerpen behandeld, zeggen zij, maar geen van de onderwerpen heeft iets met het agrarische werk te maken. Eventuele kooklessen zijn nog de enige reminiscentie aan de huishoudkundige kant van de landbouwhuishoudkundige voorlichting. De avonden brengen gezelligheid en onderlinge contacten.
Voor Merel was de opleiding tot landbouwhuishoudlerares bepalend voor haar identiteit. Zij ontleende er zelfvertrouwen en creativiteit aan en zij pleitte voor een actieve en zelfbewuste rol voor vrouwen, die door middel van betere inrichting van hun woning en ergonomisch huishouden meer het heft in eigen hand zouden kunnen nemen. Ook pleitte zij ervoor dat vrouwen na hun huwelijk buitenshuis zouden kunnen werken. Zij vond veel voldoening in haar werk.
De nieuwe agrarische identiteit lijkt geen sterke vorm aangenomen te hebben bij de middelste generatie, met Merel als uitzondering. En dat is niet verwonderlijk als we bedenken dat de arbeid van de vrouwen (Maria, Magda, Martha,) juist verschillend was van datgene, wat het landbouwhuishoudonderwijs zich voorstelde. Maria, Magda en Martha werkten alle drie in een intensieve bedrijfsvorm waarin zij veel routinematige arbeid verrichtten, die nodig was, of op z´n minst "meegenomen". Invloeden van de nieuwe ideeën op hun leven zijn wel te vinden. De vrouwen namen wat meer vrije tijd. Kinderen werden betaald voor hun arbeid, een item - zo vertelde Merel mij - dat door de landbouwvoorlichting onder de aandacht werd gebracht. Het huishouden werd door hulpmiddelen en betere woningen een stuk eenvoudiger. Maar de idee dat de complementaire rol van de vrouw van even groot belang zou zijn als de rol van de man heeft zich niet geëffectueerd. Binnen het bedrijf was haar werk ondergeschikt aan dat van de man en het huishouden, haar eigen domein werd als ondergeschikt aan het bedrijf gezien. Het huishouden was de sluitpost, het moest "tussendoor" of ´s avonds gebeuren. "Achter gaat voor", zeggen de vrouwen en dat wil zeggen dat het bedrijfswerk (achter) met voorrang gedaan wordt. Het huishoudelijk werk (voor) blijft dan liggen. Loeffen (1984)[1] signaleerde in haar onderzoek onder boerinnen en tuindersvrouwen dat twee op de drie vrouwen vonden dat achter voor gaat.

In het licht van de huidige emancipatie lijkt het aannemelijk dat de vrouwelijke agrarische identiteit een nieuw gezicht heeft gekregen, en dat agrarische vrouwen meer aansturen op een egalitaire positie naast de mannen. Die tendens heb ik zeker gevonden. Zoals we gezien hebben, streven alle vrouwen van de jongste generatie uit mijn onderzoeksgroep in zekere mate naar een egalitaire positie in het bedrijf. Magda zetelt in het WLTO-bestuur met het oogmerk meer vrouwen in de besturen te krijgen. Marie-José doet mee aan de "mannenstudieclub" (80% mannen in haar geval). De mannen organiseren zich met een beperkt aantal vakgenoten tot een vaktechnische studieclub. Zij bezoeken elkaars bedrijven om problemen en nieuwe mogelijkheden met elkaar te bespreken. Maar er zijn ook vrouwenorganisaties. Jolanda en Marie-José zijn bijvoorbeeld lid van een vrouwenstudieclub. Ook de vrouwenclubs bezoeken elkaars bedrijven. Op mijn vraag waarom de vrouwenclub apart is georganiseerd van de mannenclub antwoorden Marie-José en Jolanda beide, dat de vrouwen minder alleen maar met bedrijfszaken bezig zijn dan de mannen. Bovendien, zo zeggen ze, bezoeken ook vrouwen, die niet of wat minder in het bedrijf meewerken die clubs. Naast de interesse voor het bedrijf delen de vrouwen ook andere interesses. Marie-José: *"Bij de boerinnen hebben we wel eens lol of gezelligheid, of we gaan eindeloos over iets door filosoferen en dat heb je bij de mannen veel minder."* Jolanda:

[1] Loeffen, G. (1984). Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland. LEI Den Haag.

Mannen onder elkaar zijn zakelijker" (...) en (over de nieuwjaarsveiling waar ze met haar studieclub zelfgemaakt fruitgebak verkoopt voor een goed doel): *"dat is hartstikke leuk, je hebt het gewoon gezellig. Je hebt ook weer meer contact met andere mensen. Je lacht wat af en dan praat je niet alleen maar over fruit."* Het lijkt erop dat vrouwen naast de vaktechnische kennisuitwisseling er behoefte aan hebben zich bezig te houden met het sociale leven rond het agrarische milieu en elkaars gezelschap daarvoor opzoeken. Datzelfde zagen wij bij Merel, die excursies organiseert om agrarische vrouwen een hart onder de riem te steken. Magda zet zich voor de agrarische sector in het algemeen. Ook zij begon daarmee vanuit een vrouwenorganisatie. Haar betrokkenheid wordt verwoord door haar dochter: *"Ja, die is daar erg fel in. Die zit in de Agrarische Vrouwencommissie en als ze denken dat het niet goed gaat, nou, dan gaan ze er tegen in en dan spannen ze dat aan. Zo van: kom op met die tuinbouw en niet alleen de put in praten! Want ze kunnen de varkensboeren wat aandoen, maar ze kunnen de tuinbouw ook wat aandoen hoor!"*
De vrouwelijke agrarische identiteit ligt in deze tijd, voor zover uit mijn interviews bleek, ten dele in een bewustzijn op basis van gelijkwaardigheid aan de mannen te kunnen functioneren zonder een onderscheid te maken tussen typisch vrouwelijke en typisch mannelijke taken. Maar daarnaast zien wij ook dat vrouwen zich in vrouwengroepen blijven organiseren, en zich van de mannen onderscheiden door zich in verschillende gradaties o.a. bezig te houden met de sociale aspecten van het agrarisch bestaan.

4.4 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk

Zeeuws Vlaanderen
Adriana zegt, dat haar dochter het veel drukker heeft gekregen dan zij het had en noemt vooral haar verantwoordelijkheid voor het bedrijf en de kopzorgen, die zij heeft. Háár moeder had weer meer tijd dan zij. Zelf heeft zij nooit echt vrije tijd gehad. Merel heeft haar drukke bestaan met werk buitenshuis niet als druk ervaren maar voelt zich nu, nu ze op het bedrijf werkt wel zwaar belast. Johanna zou op dit moment meer vrije tijd willen hebben, maar bereidt zich aan de andere kant voor op een leven van hard werken. Wel wil ze, als ze eenmaal haar eigen onderneming heeft, na de werkdag de deur achter zich dicht kunnen trekken,

Noord Limburg
Aleid heeft nooit vrije tijd gehad, zij heeft altijd van ´s morgens vroeg tot ´s avonds laat gewerkt. Ook haar dochter Maria deed dat, maar vond tussendoor toch meer tijd voor deelname aan sportverenigingen en ging meer op vakantie. Jettie zet die lijn voort (alhoewel ze nog niet veel gelegenheid heeft om op vakantie te gaan). Zij legt vooral de nadruk op het vinden van van voldoende tijd voor haar kinderen.

Westland
Ook Agaat was altijd bezig. *"Ik heb hard gewerkt"* zegt ze. Ze vond dat prima. Haar dochter Magda nam geen vrije tijd tot ze, op latere leeftijd het rustiger aan ging doen en meer dingen voor zichzelf ging doen. Dochter Janneke zegt, dat ze meer vrije tijd heeft dan de vrouwen vroeger hadden. `s Avonds kan ze tv kijken. Maar ze vindt ook dat het werk veel van haar eist. Je moet voortdurend alert zijn. Overdag is er geen moment van rust.

Kromme Rijngebied / Flevopolder
Antonia zegt dat er vroeger meer tijd overdag was *"tot de mechanisatie kwam"*. Daarna was men ´s avonds eerder klaar maar was er overdag geen tijd meer. Marie-José neemt meer vrije tijd dan haar moeder, maar vindt dat het werk overdag stressvol is.

Betuwe
Agaat hield voldoende tijd over om naast haar werk een aantal functies te vervullen. Daarnaast had ze niet echt vrije tijd. Martha werkt zoveel ze kan en vindt dat prettig, maar vindt dat er een toenemende druk is om meer te produceren.. Jolanda werkt meestal ´s ochtend, ´s middags en ´s avonds en vindt dat geen punt. Wel vindt ze dat het werk van een kwekerij weinig ruimte geeft om je eigen ritme te bepalen.

4.4.1 Hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk, analyse
Over het geheel genomen zien we, dat er in alle regio´s voor de geïnterviewde vrouwen meer vrije tijd is gekomen en ook meer werkdruk (overigens niet alleen voor de vrouwen, ook voor de mannen). Opvallend is dat geen van de vrouwen vindt dat ze te hard moeten werken, ze doen dat allemaal graag. Wel is er bij de jongste generatie een spanning tussen het voldoende tijd vinden voor de kinderen en het werk.
De overgang van nauwelijks vrije tijd en een rustig werktempo naar meer vrije tijd en een jachtig werktempo heeft zich niet alleen in de agrarische sector voltrokken. In de hele maatschappij is die tendens merkbaar. Maar in het agrarisch bedrijf heeft de werkdruk een extra dimensie. Ten eerste omdat het om ondernemingen gaat die bijna zonder uitzondering alle zeilen bij moeten zetten om te kunnen overleven. Ten tweede door de situatie dat man en vrouw - als de vrouw meewerkt, zoals alle gehuwde vrouwen die ik interviewde, elkaars collega´s zijn en het werk en het gezinsleven zich op de zelfde plaats afspelen. Door de voortdurende verstrengeling van gezinsleven en bedrijf zijn er weinig rustpunten op een dag. Ecologische kaasboerin: *"Toen ik nog in loondienst werkte, had ik één dag in de week vrij. Nu hier, ook vanwege de kinderen, je kan je überhaupt niet meer terug trekken. Dat vond ik in het begin pittig. Het is een heel andere levensstijl."* En ook: "*De man, die kan het werk op de eerste plaats zetten hè, dat kan ik niet. Je moet er altijd zijn voor de kinderen."* Janneke: *"En nu de kleine in het ziekenhuis ligt ben ik vaak in het ziekenhuis en dan bel ik ´s ochtends hoe het gaat en dan gelijk een praatje teelttechnisch: Nou is het zulk weer...wat zullen we dan doen?"* Marie-José : *"Het grootste probleem is, dat we allemaal mannen hebben die gewoon veel meer dan full-time op het land zijn. Als die nou ook nog om vijf uur van het land afkwamen, dan zou het geen probleem zijn, maar je moet het allemaal alleen redden."*

4.4.2 Isolement
Tegelijk met de mechanisatie en specialisatie, die als inherent aan de verhoging van de werkdruk wordt genoemd, verdween ook een groot gedeelte van het eventuele personeel van de boerderijen. Daarnaast kwam voorheen soms veel meer volk op de boerderijen door de huisverkoop. Omdat de vrouwen uit mijn onderzoeksgroep hier zo nu en dan spontaan melding van maakten, juist ook in de context van de verhoogde werkdruk, wil ik dit onderwerp hier behandelen voor zover ik in de interviews hier aanknopingspunten voor kreeg.
Anna: *"En er zijn veel mensen zonder werk, die zijn moeten stoppen en vroeger werkten ze toch op het land. En dat was gezellig want die mensen vonden dat heel leuk, die hadden gezelligheid aan mekaar."* Adriana: "*Het was verkoop aan huis, maar dat was overal zo op die bedrijven*

waar ze boter maakten. Allemaal kwamen ze er graag naar toe, schijnt het." Antonia: *"Vroeger was het veel gezelliger op de boerderijen. Later is dat allemaal gemechaniseerd, toen was er geen personeel meer. (...) Ja vooral 's winters, maar 's zomers ook wel, er was veel volk op de boerderijen en de contacten onder elkaar waren erg intensief."*
Op die bedrijven waar veel personeel was werd het leven in de loop van de tijd geïsoleerder, toen het aantal personeelsleden en meewerkende familieleden terug liep. Volgens de vrouwen die toen kind waren, verdween de gezelligheid. Overigens noemt Antonia (Kromme Rijn-gebied) als verschil tussen haar en haar moeder, dat haar moeder een geïsoleerder bestaan had. Zij kwam minder van de boerderij af en kende weinig van de wereld daar buiten. Maar op de grote boerderijen en tussen de boerenbedrijven onderling waren er veel contacten. En in haar beleving was er toen tijdens het werk en tussen het werk door, gedurende de dag, ruimte en tijd om die contacten te onderhouden.
Op de kleinere bedrijven lag de situatie anders. Er was weinig personeel. Burencontacten waren er wel, maar in Limburg hield dat in Aleid's geval niet over: *"Vroeger thuis, ja daar kwamen wel buren, maar ook niet veel. Als er een kleine geboren was dan kwamen ze op de koffie."* Verder geeft zij een illustratie van hoe het personeel het niet altijd gezellig had op de boerderijen: *"mijn moeder die werkte in B. en toen zei ze wel eens: Die andere meid die kookte stiekem een ei in de sopketel. Er waren rijke en arme mensen en de rijken aten in de keuken en de anderen aten achteraf en de mik die lieten ze knoeperhard worden en het spek deden ze eerst nog in koud water, zodat het niet te eten was. Zo was het in die tijd."*
Ook Agaat (Betuwe) groeide op op een relatief klein bedrijf, dat bovendien erg afgelegen lag. Haar moeder ging niet veel weg. *"Ik moest op de fiets altijd boodschappen doen, want mijn moeder die kon niet fietsen."* Maar burenhulp was er wel. *"Want als er iemand in de buurt ziek was of zo, dan moest dat opgelost worden."* Agaat zelf woonde na haar huwelijk op een bedrijf in het dorp, waar veel mensen over de vloer kwamen, en ze kwam door haar functies met veel mensen in contact. Zij vind dat zij minder geïsoleerd leefde dan haar moeder. Nu, in deze tijd vindt ze dat buren minder tijd voor elkaar hebben dan vroeger.

Aangezien de agrarische populatie kleiner is geworden, zowel de populatie binnen het bedrijf als de agrarische populatie in de omgeving van het bedrijf, is het aannemelijk dat de geïsoleerdheid van agrarische gezinnen ten opzichte van hun directe, naaste omgeving groter is geworden. Maar omdat de mobiliteit tussen stad en platteland en tussen verschillende regio's is toegenomen is het waarschijnlijk dat de geïsoleerdheid van het platteland ten opzichte van de omringende wereld kleiner werd.
Bij de jongste generatie van mijn geïnterviewden zijn inderdaad vrienden en kennissen niet meer als vanzelfsprekend beperkt tot familieleden en buurtgenoten, zoals bij hun grootouders wel het geval was. Maar op de werkplek ontmoeten de agrarische vrouwen vaak weinig andere mensen dan hun eigen echtgenoten en eventueel ouders of schoonouders. Dat deze ontwikkeling zich niet overal op dezelfde manier afspeelde, blijkt uit mijn voorbeelden.
Er is echter een derde aspect. Omdat de agrarische beroepsbevolking sterk is afgenomen is de positie van agrariërs unieker geworden en zijn zij een minder grote en erkende groep in de samenleving. Ik signaleerde bij twee vrouwen een zekere mate van onbegrip voor hun agrarisch bestaan van de kant van buurtgenoten en vice versa. Jettie: " - *maar* (met de andere moeders) *op school vind ik wel dat je kunt merken dat het toch, ja, hoe moet ik dat zeggen, ja die zijn toch meer bezig met het huisje, boompje, beestje gebeuren. (...) Misschien komt het omdat ze dan vaak alleen kinderen hebben en ze niet bezig zijn met het werken. Ze hebben dan misschien zelf wel*

werk, maar hun man is de hele dag weg. En ik ben meer betrokken bij wat hij doet. Je doet het samen en dat vind ik anders dan bij die vrouwen waarbij de man de hele dag weg is. Die leven toch anders. Als die kinderen op de peuterzaal zijn, gaan die misschien bij hun moeder koffiedrinken - ik zeg maar iets - of ze willen graag meehelpen of ze willen er graag bij zijn (bij de peuterspeelzaal). *En dat doe ik ook wel, maar meer omdat je vindt dat je dat ook een keer moet doen, dan dat je er al je tijd in wilt steken."* Jolanda: "*Als je niet in de fruitteelt zit dan weet je ook niet wat er hangt. Die denken van plukken en je bent klaar, maar dat is gewoon niet zo. En die denken van, nou die heeft een lekker leven."* Jolanda vindt overigens niet dat ze geïsoleerd leeft. *"Kijk, ik heb die cursussen ook gegeven en dan ken je zóveel mensen. Voor mij hoeft het niet dat je iedere zondag visite hebt, nee, want dan ga je ook leuke dingen met de kinderen doen, (...) en aan school zie je ook mensen natuurlijk en je hebt de buren. Ja, het is niet zo dat je hier een geïsoleerd iets hebt."* Maar als motivatie om haar winkeltje te gaan uitbreiden noemt ze, *"ja, je hebt dan meer, (...) zoals vroeger op mijn werk, dat je met klanten bezig bent. Je hebt toch je aanloop, net zoals* (een tijdje geleden) *met die cursussen geven. Je hebt contact met mensen."*
In Zeeuws Vlaanderen organiseren Merel en Johanna activiteiten, waarbij ze mensen, met name ook de schooljeugd, op hun erf uitnodigen. Zij vinden het belangrijk dat niet-agrariërs begrip krijgen voor wat er zich zoal op hun bedrijf afspeelt.
Uit deze gegevens maak ik op dat agrarische vrouwen zich soms geïsoleerder temidden van hun naaste omgeving en temidden van andere beroepsgroepen voelen, dan zij zouden willen. Ook blijkt dat zij zelf initiatieven ontplooien om dat te verhelpen.

4.5 De als belangrijkst genoemde verschillen tussen de generaties

Tot slot van dit hoofdstuk wil ik ingaan op de antwoorden die de geïnterviewden gaven op mijn open vragen naar de grootste veranderingen in hun werk en werkomstandigheden tijdens hun gehuwde leven en naar de verschillen tussen henzelf en hun (schoon)moeders en (schoon)dochters. Ik begin met de verschillen tussen de moeders van de oudste generatie vrouwen en henzelf.

Adriana (Zeeland) vindt het belangrijkste verschil tussen haar en haar moeder, dat haar moeder van het werk van haar kinderen plezier had en dat zij dat niet had. Zij bedoelt daarmee dat zij het werk zelf moest blijven doen.
Anna (Zeeland) noemt als grootste verschil tussen haar moeder en zichzelf het feit dat ze veel meer in het huishouden zelf moest doen dan haar moeder, die meer personeel had.
Aleid (Limburg) kan zich niet met haar moeder vergelijken omdat deze altijd ziek was.
Voor Ada (Westland) was er uiteraard een groot verschil tussen haar moeder en haarzelf omdat haar moeder geen boerin was. Ada voelde zich rijker. Ze gaf niet veel geld uit, maar het eten was veel beter.
Voor Antonia (Kromme Rijngebied) is het grootste verschil tussen haar moeder en zijzelf dat haar moeder veel geïsoleerder leefde. Haar sociale leven bestond uit een wekelijks uitje op vrijdag. Dan gingen ze naar de kerk, daarna boodschappen doen en vervolgens koffie drinken in een gelegenheid waar mannen en vrouwen in aparte ruimtes zaten.
Agaat (Betuwe) noemt ook als verschil tussen zichzelf en haar moeder dat zij minder geïsoleerd leefde.

De belangrijkste veranderingen tijdens het leven van de vrouwen van de oudste generatie, de vergelijking van zichzelf met hun (schoon)dochters en de vergelijking van hun (schoon)dochters met hen werd als volgt naar voren gebracht:
Anna (Zeeland) noemt als verandering tijdens haar gehuwde leven dat het zelf produceren van eten afnam: *"Nou weet je eigenlijk niet meer wat je eet 's avonds. (...) Vroeger maakte je al het eten zelf, ge had groente, ge had vlees, ge had aardappels, ge had melk, eieren, ge maakte zelf je puddinkskes, ge bakte zelf je brood, (...) zolang je nog een dienstbode had, deed je nog veel zelf."* Verder zegt ze over het verschil tussen Merel en zichzelf dat, niettegenstaande dat alles machinaal gaat, Merel het nog drukker heeft.
Adriana (Zeeland) ziet als belangrijk verschil tussen de generaties de veranderde man-vrouw-verhoudingen. Ze vertelt het verhaal dat haar man in de begintijd van hun huwelijk aan het afdrogen was en snel de theedoek weglegde toen er iemand langs kwam. *"Dat mocht niet gezien worden."* Dat het tegenwoordig gewoner is dat mannen ook wat in het huishouden doen vindt ze een goede zaak. Haar dochter Merel noemt als verschil tussen de twee generaties dat zij meer op het bedrijf moet werken en het financieel moeilijker heeft.
Aleid (Limburg): Voor Aleid was de grootste verandering tijdens haar leven dat de boerderij groeide en ze het veel beter kreeg. De luxe, die mensen zich tegenwoordig permitteren vindt ze wel eens overdreven. Het verschil tussen haar en haar schoondochter vindt ze niet groot, *"want zij werkt ook altijd mee op het land"*. Wat volgens haar ook erg veranderd is, is dat mensen tegenwoordig met schulden (leningen) kunnen en moeten leven en dat de bedrijven zulke grote financiële risico's lopen. Schoondochter Maria vindt dat er niet veel verschil is, *"want zij deed ook mee wat ze kon, op het land - en alles"*.
Ada (Westland): In vergelijking met haar dochter noemt Ada dat Magda haar man 's avonds in huis heeft. Dat had zij ook in haar eerste huwelijk. Maar haar tweede man moest 's avonds altijd weer het erf op om van alles te doen en te controleren. Magda vindt dat vrouwen in de loop van de tijd mondiger zijn geworden.
Antonia (Kromme Rijngebied) zegt over haar dochter: *"Marie-José heeft veel harder gewerkt en veel soberder geleefd."* Maar ze bedoelt met het werken: werken op het bedrijf, want ze zegt er achter aan: *"maar ik zat met die spanning van dat grote gezin"*. Marie- José noemt als grootste verschil dat zij bewust voor haar beroep heeft kunnen kiezen en haar moeder niet.
Agaat (Betuwe): In vergelijking met haar schoondochter zegt ze: *"ja, ze heeft het zeker net zo druk als ik want ze moet veel meer in het fruitbedrijf helpen."* Martha vindt dat het huishouden voor haar veel gemakkelijker is geworden, maar dat ze meer mee moet werken op het bedrijf.

Tot slot werd over de verschillen tussen de vrouwen van de middengeneratie en hun (schoon)dochters het volgende gezegd:
Merel vindt dat haar dochter meer vrijheid heeft dan zij had op die leeftijd. Wat zij als geheel voor de jongere generatie veranderd vindt, is dat nu ieder meisje dat met een boer trouwt zeker moet blijven werken uit economische noodzaak. *"Toen ik begon met voorlichting te geven (...) toen zeiden wij: "Nou als het zo is dat het bedrijf afhankelijk is van het inkomen van de vrouw, dan is het mis met het bedrijf." Dat was mijn verhaal toen* (1967). *Zo moesten wij dat brengen naar de mensen. En nu kan het gewoon niet meer anders."* Ik vroeg Merel of in de praktijk er niet toch situaties waren, dat vrouwen wel mee moesten werken. *"Ja, bij een klein bedrijfje dan moest dat wel, maar normaal gesproken, op een akkerbouwbedrijf...* (niet).
Johanna heeft de toenemende werkdruk van haar ouders als kind gemerkt.
Maria ziet als grootste verandering tijdens haar gehuwde leven dat het huishouden en het werk

van de varkenshouderij lichter werd, en het werk op het land meer. Ze ziet niet veel verschil tussen zichzelf en haar dochter wat werk betreft: *"Jettie doet ook alles mee"*. Wel moet ze wennen aan het idee dat mensen tegenwoordig, zoals Jettie doet, schoonmaakhulp inhuren. *"Wij zeiden: nou, dan doen we dat wel 's avonds. (...) Ik had wel hulp willen hebben, maar dat deed je niet."* Jettie noemt als verschil tussen haar en haar moeder, dat ze meer in te brengen heeft in het bedrijf.

Magda zegt over de grootste verandering in haar leven: *"Ja, eerst was je, dat was je van thuis gewend, - nou dat zielige vrouwtje moet ik niet zeggen - maar je had niets in te brengen. En naarmate je ouder wordt, ben je een stukje meer jezelf en dat moet je wel houden, vind ik. Dat doe ik wel. Ik heb het er een beetje naar toegestuurd, maar ja, de hele wereld is een beetje veranderd. Vrouwen zijn mondiger geworden en ik heb nu alles ter inzage, de boekhouding, de hele mikmak (...) - ja van lieverlee."* Het grootste verschil met haar dochter vindt ze, dat Janneke heeft kunnen leren en dat zij meer de attitude heeft van een zelfstandig ondernemer. Ook Janneke noemt haar zelfstandig ondernemerschap als grootste verschil met haar moeder. Zij vertelt daar wel bij, dat dat verschil de laatste tijd kleiner is geworden omdat haar moeder meer inbreng heeft gekregen.

Martha vindt dat het huishouden veel makkelijker is geworden in de loop van de tijd en het werk op het bedrijf lichter, maar dat de druk om voldoende productie te halen groter is geworden. De administratie is veel omvangrijker geworden. . Ze ziet niet veel verschil tussen het werk van haar schoondochter en haar eigen werk. Jolanda bevestigt dat.

HOOFDSTUK 5

CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN VOOR NADER ONDERZOEK

Zoals ik in het eerste hoofdstuk heb aangegeven, kan ik gezien de omvang van mijn onderzoek geen conclusies trekken die voor de Nederlandse agrarische vrouwen als groep opgaan. Bovendien heb ik geen a-selecte steekproef van die populatie geïnterviewd. De eis, dat alle drie generaties in de agrarische sector werkzaam zijn geweest is selectief, bovendien garandeerde de methode van werving ook geen a-selectiviteit. Wel kunnen mijn bevindingen een aantal aanknopingspunten bieden voor verder onderzoek.
In dit hoofdstuk zal ik de onderzoeksvragen over de onderscheiden arbeidsaspecten (onderzoeksvraag 2a t/m 2f) beantwoorden binnen het kader van mijn onderzoeksgroep en vergelijkingen trekken met eerder onderzoek. Van daaruit zal ik suggesties doen voor nader onderzoek. Onderzoeksvraag 1 en 3, de vraag naar de concrete werkzaamheden van de vrouwen en de belangrijkste veranderingen in het werk zoals zij die zelf meldden, zijn eerder expliciet aan de orde geweest en zullen impliciet in de overige vragen beantwoord worden.

5.1 Onderzoeksvraag 2 a en 2 b, arbeidstaakbeheersing en meebeslissen over investeringen

Is door mechanisatie en schaalvergroting het arbeidsdomein van de vrouw verloren gegaan en ging zij werk doen met een lagere graad van arbeidstaakbeheersing?
Hebben er verschuivingen plaats gevonden in de mate van meebeslissen over investeringen en cruciale veranderingen in het bedrijf?

Het maatschappelijk ideaal uit de eerste helft van de eeuw, dat boerinnen ontlast zouden moeten worden van zware arbeid, en binnen het huishouden en in voor vrouwen geschikte taken een belangrijke functie zouden vervullen, blijkt in de meeste families uit mijn onderzoek niet haalbaar te zijn geweest. De twee vrouwen uit mijn onderzoeksgroep die zich actief hebben ingezet om die idealen te bereiken vonden in dat kader buiten het bedrijf een domein met arbeidstaakbeheersing. Binnen de bedrijven nam de arbeidstaakbeheersing van vrouwen overwegend af, omdat de oorspronkelijke vrouwelijke bedrijfstaken kwamen te vervallen, terwijl er een gelijkblijvende of toenemende noodzaak was om mee te werken op het bedrijf. Voor de niet voor andere bedrijfstaken gekwalificeerde vrouwen bleef inspringwerk over en arbeidskostenbesparend werk, routinematig handwerk, waarvoor geen kwalificatie nodig was. Een conclusie die De Rooij (1992)[1] trok in haar onderzoek onder zelfkazende en niet zelfkazende boerinnen in de Lopikerwaard en het Land van Gouda en Woerden is, dat de boerinnen door schaalvergroting en mechanisatie arbeidsdomein verloren, maar nauwelijks minder mee gingen werken. Mijn onderzoek bevestigt dat beeld, ook voor andere regio´s en andere typen bedrijven. De Rooij vergeleek boerinnen op één tijdstip. Als we kijken naar de verschillen tussen de generaties bij mijn onderzoeksgroep, dan zien we dat deze ontwikkeling zich ook in een breder tijdsperspectief afspeelden.

---

[1] De Rooij, S.(1992). Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij. Diss. LUW Assen.

In de loop van de tijd zien we bij de vrouwen van de middengeneratie een toenemende tendens om het heft in eigen hand te nemen. Beslissingen over investeringen en belangrijke veranderingen op het bedrijf worden vaker in onderling overleg met de man genomen. In het genoemde onderzoek ziet De Rooij[1]drie verschillende tendensen met betrekking tot het meebeslissen van vrouwen in de bedrijfsvoering bij toenemende schaalvergroting en specialisatie. Enerzijds boet de vrouw in aan arbeidstaakbeheersing en worden dus door haar minder beslissingen over het totale arbeidsproces genomen. Dit beeld lijkt in mijn onderzoek bevestigd te worden, ook waar het andere regio´s en andere bedrijfsvormen betreft. Daar tegenover staat, zo stelt De Rooij, dat beslissingen over investeringen waar grote financiële risico´s aan vast zitten, vaker het terrein van man en vrouw samen genoemd worden. Ook dit beeld vindt bevestiging in mijn onderzoek. Binnen de drie generaties bemoeien de (schoon)dochters zich meer met belangrijke investeringen dan hun (schoon)moeders. Een derde tendens is, dat vrouwen zich in het gezinsdomein terug trekken en alle beslissingen aan hun man over laten. Deze tendens heb ik in het tijdsperspectief van de drie generaties alleen bij de oudste generatie gesignaleerd, in omstandigheden dat de economische omstandigheden gunstig waren en de financiële risico´s niet als bedreigend ervaren werden. Bij de middengeneratie en de jongste generatie ben ik deze tendens niet tegen gekomen, tenzij indirect, in een verhaal over anderen dan de geïnterviewden. De selectiviteit van de interviewgroep is daar vermoedelijk debet aan. De vrouwen die ik interviewden waren allen betrokken bij het bedrijf.
Bij de jongste generatie van mijn interviewgroep is de arbeidstaakbeheersing en hun invloed op bedrijfsbeslissingen over het algemeen groter dan bij hun (schoon)moeders, omdat zij samen met hun man het bedrijf voeren en streven naar een zelfstandige arbeidspositie naast hun echtgenoot. Er blijken echter wel struikelblokken te zijn. Zo was het in de jaren ´80 nog steeds ongebruikelijk voor een meisje om boer of tuinder te worden en werd nog vaak nog niet over de mogelijkheid van vrouwelijke bedrijfsopvolging gedacht, zodat er een achterstand in opleiding kon ontstaan. In mijn onderzoeksgroep zagen we dat bij Jolanda en Janneke. Jolanda heeft een achterstand ten opzichte van haar echtgenoot, waardoor zij als vanzelfsprekend het werk met minder arbeidstaakbeheersing op zich neemt.
Een tweede struikelblok is de zorg voor huishouden en kinderen, die door de vrouwen uit mijn interviewgroep voor het grootste gedeelte op zich wordt genomen, zodat er veel minder tijd voor het bedrijf overblijft. In mijn onderzoek ben ik niet diep ingegaan op de motivatie van de vrouwen om het huishouden voor hun rekening te nemen. Wel vond ik een enkele aanwijzing zoals besproken in hoofdstuk 4.
Bock en van der Burg[2] signaleren een breed scala van initiatieven door agrarische vrouwen tot het opzetten van een neventak. Bij Jolanda en Maria, die in verhouding weinig arbeidstaakbeheersing of invloed op de bedrijfsvoering hebben, kwam ik plannen tegen om iets in die richting te gaan ondernemen. Dat het vaak juist vrouwen zijn die de initiatiefnemers zijn van neventakken op het agrarisch bedrijf doet vermoeden dat de motivatie daartoe te maken heeft met de positie van vrouwen in het bedrijf. Bock (1996)[3] deed onderzoek naar de motivatie van

---

[1] Idem.

[2] Bock, B. en M. van der Burg (1998). Vrouwenarbeid in de agrarische sector. In: Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw. (pp. 219-240). Pott-Butter, H. en K. Tijdens (eds.). Amsterdam 1998, 219-240.

[3] Bock, B. (1996). Nieuwe onderneemsters op het platteland. Dordrecht, 1996.

vrouwen, die zo´n neventak opgezet hebben. Het bleek dat de het vaakst als belangrijkst genoemde motivatie was: het verkrijgen van een professionele identiteit. Ook werden extra inkomen en kansen voor de toekomst genoemd en daarnaast de sociale contacten die een dergelijke bedrijfstak met zich mee kan brengen.

Er dringen zich een aantal vragen op naar aanleiding van de verkregen resultaten. Vragen die mogelijkerwijs door toekomstig onderzoek beantwoord kunnen worden:
Hoe is het gesteld met de arbeidsverdeling wat betreft huishouden en zorg voor de kinderen tussen man en vrouw bij agrarische gezinnen? Vinden we bij een grotere populatie terug dat het overwegend de vrouw is die deze taak op zich neemt? Wat zijn motivaties voor een dergelijke verdeling? Zijn er struikelblokken die een andere verdeling in de weg staan?

5.2 Onderzoeksvraag 2 c, vrijheid van beroepskeuze

Hebben de vrouwen in de loop van de tijd meer vrijheid gekregen hun eigen beroep te kiezen?

De oudste generatie vrouwen heeft geen of weinig keuze gehad aangaande hun toekomstige beroep, bij de middengeneratie was de keuzebeperking minder stringent, maar, behalve bij Merel, nog aanwezig. In de loop van de tijd is de keuzevrijheid groter geworden. Toch was in de jaren tachtig het kiezen voor een agrarische opleiding voor een meisje nog niet vanzelfsprekend en kostte het aanzienlijk doorzettingsvermogen om die weg in te slaan. Bovendien vond ik twee maal dat meisjes verwachtten dat de technische kant van de opleiding niet tot hun capaciteiten zou horen.
De mogelijkheid om boer of tuinder te worden is ten dele afhankelijk van de mogelijkheid om het bedrijf van de ouders over te nemen. In de jaren dat de jongste vrouwen van de onderzoeksgroep hun keuzes moesten maken, waren het vanzelfsprekend de zonen uit de families die het familiebedrijf overnamen.

De volgende onderzoeksvragen lijken van belang:
1. Is er in het laatste decennium verandering gekomen in de maatschappelijke aanvaarding van een agrarisch ondernemerschap voor meisjes? Het aantal vrouwelijke leerlingen op de MAS-dagopleidingen is drastisch toegenomen (in 1996/1997 is 36% van de leerlingen vrouw). Maar de toekomstplannen van de huidige MAS leerlingen zijn niet meer, zoals eertijds, overwegend gericht op een agrarische onderneming. Daarom blijft de vraag relevant in hoeverre een toekomst in een agrarisch beroep voor meisjes als een normale zaak wordt ervaren.
2. Onderzoek naar de huidige stand van zaken wat betreft mannelijke en vrouwelijke bedrijfsopvolging en de maatschappelijke consensus daarover lijkt zinnig. Dat vrouwen capabel kunnen zijn om een bedrijf zelfstandig te voeren is langzamerhand in de praktijk voldoende bewezen. Een stimulerend beleid en daardoor een groeiend bewustzijn van het feit dat dochters geschikte opvolgers kunnen zijn, zou niet alleen dochters die dat willen in een betere positie plaatsen. Ook de zonen die zich voor de keus gesteld zien op te volgen of niet, kunnen zich een vrijere keuze permitteren als binnen de familie meer potentiële opvolgers aanwezig zijn.

5.3 Onderzoeksvraag 2 d, beroepskwalificatie

Hoe zijn de vrouwen die in de agrarische sector werkzaam waren gekwalificeerd voor het werk dat zij deden/doen?

De oudste vrouwen hebben over het algemeen een relevante beroepsvoorbereiding gehad door hun moeders. Het gaat dan vooral om typisch vrouwelijke taken. Bij de middelste generatie vrouwen vond ik overwegend geen relevante opleiding voor het agrarische werk dat zij gingen doen. Zij deden dan ook werk met weinig arbeidstaakbeheersing, de vrouwelijke bedrijfsdomeinen zijn verdwenen. De jongste generatie vrouwen in mijn onderzoeksgroep streven allen naar een positie met arbeidstaakbeheersing. Zij zijn gebaat bij een kwalificatie voor - niet langer meer typisch vrouwelijke - agrarische taken.
De kwalificatie kan bemoeilijkt worden door een aantal factoren. Ten eerste was de keuze voor het beroep van boer of tuinder niet vanzelfsprekend, zoals boven vermeld, zodat het volgen van een agrarische opleiding werd uitgesteld of achterwege gelaten. Ten tweede wordt het op peil houden van de kennis bemoeilijkt doordat vrouwen dubbel belast zijn met het huishouden naast hun werk. Het bleek voor te komen dat het bezoeken van de studieclub om huishoudelijk-organisatorische redenen aan de man wordt overgelaten. Door de dubbele belasting kan ook hun werkervaring gaan achterlopen ten opzichte van hun echtgenoten. Het is van belang onderzoek te doen onder agrarische vrouwen naar een eventuele achterstand in kwalificatie en de knelpunten in kaart te brengen.

5.4 Onderzoeksvraag 2 e, het onderwijs, gerelateerde netwerken en vrouwelijke agrarische identiteit

Hebben het landbouwhuishoudkundig onderwijs en de daaraan gerelateerde netwerken en de latere emancipatiebeweging invloed gehad op de identiteit van de agrarische vrouwen en zo ja, welke?

Voor de geïnterviewden in de Betuwe en in het Kromme Rijngebied had het landbouwhuishoudonderwijs en de netwerken die daar mee in verband stonden in de voor- en naoorlogse jaren vooral invloed op het doorbreken van het isolement van de boerenstand. In de overige gebieden werd de invloed niet benoemd, en evenmin bij de middengeneratie, met Merel in Zeeuws Vlaanderen als uitzondering.
De Rooij[1] concludeert in haar onderzoek dat de gevolgen van het schaalvergrotings- en specialiseringsproces voor boerinnenarbeid, namenlijk het verlies aan controle over het eigen werk en het arbeidsproces als geheel, tot stand komt via tussenkomst van de categorie sekse. Zij bedoelt daarmee dat het vrouw-zijn evenals het man-zijn een zodanig in de maatschappij verankerde rol met zich mee brengt, dat het als vanzelfsprekend wordt gezien dat de man belangrijker werk doet in het bedrijf dan de vrouw. Het bleek dat op de door haar onderzochte zelfkazende gezinsbedrijven, waar de vrouwen de kaas maakten en dus een belangrijke taak beheersten en economisch gezien een onmisbare rol vervulden, het werk van de man toch als het

[1] De Rooij, S. (1992). Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij. Diss. LUW Assen.

belangrijkst werd beschouwd. In 1982 deed A. Hobbelink[1] onderzoek naar het leven van boerinnen in de Achterhoek (Aalten). Ook uit haar onderzoek komt naar voren dat de boerinnen over het algemeen hun werk van minder belang achten dan het werk van hun man.
De nieuwe agrarische identiteit had een emanciperende functie, in die zin dat de vrouwelijke taken meer zelfrespect en zelferkenning zouden moeten opleveren. Dat De Rooij en Hobbelink in de jaren ´80 een onderwaardering voor de vrouwelijke taken constateren, wijst, evenals mijn bevindingen, op het feit dat, ondanks de inspanningen van onderwijs en voorlichting, de nieuwe zelfverzekerde vrouwelijke agrarische identiteit op veel plaatsen niet veel voet aan de grond had gekregen. Zoals we gezien hebben nam over het algemeen wel het economisch aantoonbaar aandeel van de vrouwen af, maar werkten zij óf nauwelijks minder voor het bedrijf en in sommige gevallen meer. Het huishouden kreeg niet de status, die de feminisatie zich voorstelde. Het huishouden bleef de sluitpost.
Merel´s verhaal illustreert hoe de economische omstandigheden van de agrarische bedrijven een rol speelden in de arbeidspositie die vrouwen gingen innemen. *"Nou als het zo is dat het bedrijf afhankelijk is van het inkomen van de vrouw, dan is het mis met het bedrijf. Dat was mijn verhaal toen* (eind jaren ´60)." In de jaren ´80 was ook Merel´s inbreng economisch noodzakelijk. Zij had een baan in haar oorspronkelijke domein kunnen nemen, ze kreeg er zelfs een aangeboden. Zij koos ervoor om in het bedrijf te gaan werken om meer bij haar kinderen te kunnen zijn. Maar ook speelde mee, dat ze niet werd aangemoedigd door haar man om buitenshuis te gaan werken. Juist het idee, dat het bedrijf niet volwaardig zou zijn als haar inkomen van buiten af nodig zou zijn kan een rol gespeeld hebben.
Historisch gezien vormde het agrarische bedrijf en het gezin een economische eenheid. Als de vrouw (of de man) kiest voor een baan buitenshuis wordt die eenheid doorbroken. Dat kan consequenties met zich meebrengen, die de aandacht verdienen.

Daarmee kom ik op de volgende mogelijke onderzoeksvragen:
Zijn er belemmeringen voor agrarische vrouwen die buitenshuis werken of zouden willen werken, bijvoorbeeld doordat het agrarisch bedrijf hun aandeel in werkzaamheden nodig heeft om te kunnen overleven, of omdat de zorg voor huishouden en kinderen geheel voor hun rekening komt als de echtgenoten fulltime of meer dan fulltime met hun bedrijf bezig zijn?
Hoe wordt het doorbreken van de traditie van de economische eenheid van bedrijf en gezin ervaren? Levert deze schuldgevoelens of onlustgevoelens op bij mannen en/of vrouwen?
Levert het buitenshuis werken van vrouwen spanningen op wat betreft de rolverdeling tussen man en vrouw of wellicht ook nieuwe rolverdelingen die juist als prettig ervaren worden?

De jongste vrouwen uit de onderzoeksgroep willen arbeidstaakbeheersing en invloed op de bedrijfsvoering hebben, als gelijken naast hun echtgenoten. Daarnaast vond ik ook een vrouwelijk element. Vrouwen zijn, volgens enkelen van mijn geïnterviewden, geneigd zich bezig te houden met de sociale aspecten van het agrarisch bestaan en zoeken elkaars gezelschap daarvoor op.
Het feminisme van de laatste decennia´s heeft vooral aangedrongen op gelijkwaardige carrière-mogelijkheden voor mannen en vrouwen. Daarmee heeft het huishouden als arbeidstaak aan maatschappelijke waardering ingeboet. Alle vrouwen in mijn onderzoek deden alleen, of voor het

[1] Hobbelink , A. (1982). Je trouwt niet alleen met een boer.... maar ook met het bedrijf, zijn familie en de hele buurt. Een antropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente. 1950- 1980. Doctoraal scriptie Culturele Antropologie Nijmegen.

grootste gedeelte de huishouding. Ook Zwart (1990)[1], Sweere (1991)[2] en Giesen (1991)[3] maken melding van het feit dat in agrarische huishoudens mannen in overgrote meerderheid van de gevallen niet of nauwelijks taken in het huishouden op zich nemen. Dat zou kunnen betekenen dat, ook als vrouwen hun bedrijfswerk niet meer als onbelangrijker dan dat van hun man willen zien, zij een dubbele rol vervullen. "Het belangrijke" werk moet gebeuren naast het "onbelangrijke" werk, het huishouden blijft de sluitpost. Zij zijn dan niet alleen dubbel belast, maar ervaren een gedeelte van hun belasting als ballast, een taak, die hen bij het volbrengen van de bedrijfstaak in de weg zit. Bij enkelen van mijn geïnterviewden kon ik impliciete aanwijzingen in de richting van een dergelijke ballastfunctie van het huishouden vinden, maar er zijn door mij geen expliciete vragen over gesteld en door de geïnterviewden geen expliciete uitspraken over gedaan. Het lijkt mij zinvol onderzoek te doen naar deze door mij veronderstelde ballastfunctie van het huishouden en de eventuele implicaties die dat met zich mee kan brengen.

5.5 Onderzoeksvraag 2 f, hoeveelheid werk, hoeveelheid vrije tijd, werkdruk

Is binnen vier generaties (inclusief de moeders van de oudste generatie geïnterviewde vrouwen) de hoeveelheid werk afgenomen, de hoeveelheid vrije tijd toegenomen en de werkdruk toegenomen?

Uit de interviews blijkt dat in de loop van de eeuw er meer vrije tijd is gekomen, en meer werkdruk. Deze tendens is in de gehele maatschappij merkbaar en niet uitzonderlijk voor de vrouwenarbeid in de agrarische sector. Specifiek voor de agrarische sector is de aard van het werk. Men zegt wel eens, dat het agrarisch bedrijf vroeger "een manier van leven" was en tegenwoordig "ondernemen". De tegenstelling is mijns inziens te scherp. Ook in 1900 moesten agrariërs aan hun inkomen denken en investeren om productie te kunnen halen. En in het jaar 2000 zal nog steeds de agrarische onderneming zoveel dagelijkse bedrijfsarbeid met zich meebrengen dat het bedrijf een manier van leven is met bepaalde cycli van werk.
Wat de term "een manier van leven" weergeeft is de verstrengeling van gezinsleven en werken. Wellicht was op een boerenbedrijf juist daardoor het werktempo relatief rustig. Wat 's middags niet af kwam kon 's avonds gebeuren. Wat de één niet gedaan kreeg kon door een ander gedaan worden. Het volgende citaat uit 1935 van de medicus-socioloog Barentsen wil ik de lezer niet onthouden, al zegt het citaat vermoedelijk evenveel over de schrijver als over zijn onderwerp:
"De bevolking hecht grote waarde aan het stoffelijk bezit; zij is sober en eenvoudig, uiterst zuinig, en hecht aan het duurzame. Hiertegenover staan de overdaad, de veranderlijkheid, de vluchtigheid, de veelzijdigheid en de kwistigheid op het gebied van de verrichtingen en van de tijd. Het waardebesef van arbeid en tijd is al zeer gering. Met kleine onderbrekingen is ieder van

---

[1] Zwart, S.I. (1990). Agrarische huishoudens. Een onderzoek naar de veranderde relatie tussen gezin en bedrijf in Oost Gelderland. Diss. LUW Wageningen.

[2] Sweere, A. Zowel boer als boerin. Vrouwelijke ondernemers in de land- en tuinbouw. Doctoraal Scriptie Culturele en Sociale Antropologie, KU Nijmegen 1991.

[3] Giesen, C.W.M. (1991). Werkverhouding en stress op het boerenbedrijf. Thesis Publishers. Amsterdam.

kort na zonsopgang tot één of twee uur na zonsondergang productief werkzaam. Hij laat zich door de kleinste kleinigheden ophouden en afleiden. Elke verandering in de hem door en door bekende omgeving trekt de aandacht en houdt hem van het werk af. Alleen, wanneer het cyclisch gebeuren in de natuur hem daartoe noodzaakt, zoals in de zaai- en oogsttijd, wordt de arbeid vlugger, doeltreffender en met minder onderbrekingen verricht."[1]

Wat sterk veranderd is in de laatste decennia is de druk op de agrarische ondernemingen. Sinds het "plan Mansholt" in 1968 was de Nederlandse landbouw gericht op bedrijfsbeëindiging van de kleine bedrijven en op schaalvergroting en intensivering van de bedrijven die het hoofd boven water konden houden. Vanaf de jaren '80 komen er maatregelen om de productiegroei weer af te remmen en worden er daarnaast steeds meer milieueisen gesteld, die aanzienlijke investeringen nodig maken. Het werk is daarom stressvoller geworden, zowel voor mannen als voor vrouwen, terwijl de verstrengeling van gezinsleven en werken, die nog steeds aan de orde is, juist voor minder rustpunten gedurende de dag zorgt. Was vroeger het bedrijf er evenzeer voor het gezin als het gezin er voor het bedrijf was, tegenwoordig is het bedrijf er om inkomsten te verkrijgen voor het gezin en stelt de maatschappelijke consensus hogere eisen aan de ontplooiingskansen van de gezinsleden. Ter illustratie wil ik nog één keer de woorden van Antonia aanhalen: *"Mijn moeder die had van ons plezier, maar ik heb nooit van onze kinderen dat werk gehad."*

Slotbeschouwing

Mok[2] stelt dat werken met een hoge mate van arbeidstaakbeheersing een hoge mate van voldoening oplevert. Terwijl de boerin eertijds in haar huishouding en vrouwelijke bedrijfstaken een zekere mate van arbeidstaakbeheersing had, zijn deze domeinen weggevallen of versmald. De nadruk die in de jaren vóór de tweede wereldoorlog en met name in het decennium daarna op de huishouding als volwaardig domein werd gelegd, de "feminisatie", bleef een ideologie. In de praktijk werd het huishouden de sluitpost van het werk van de vrouwen, hun inzet en arbeidskracht voor het bedrijf bleef nodig. Zij deden veelal laag gekwalificeerd werk. De behoefte aan arbeidstaakbeheersing en professionele identiteit is dan ook toegenomen. Het meewerken als "vrouw van de boer", waarbij het werk van de boer als belangrijker wordt gezien dan het werk van de vrouw, lijkt minder vanzelfsprekend te worden.
Ook neemt de interesse van vrouwen in bestuursactiviteiten en landbouwpolitiek, eertijds een mannenbolwerk, toe. Maar er blijven nog vele hindernissen die genomen moeten worden, wil deze "nieuwste vrouwlijke agrarische identiteit" zich ontdoen van spanningen tussen het bereikte en datgene wat zij wil bereiken. Ik hoop dat mijn onderzoek bijdraagt aan het in kaart brengen van die hindernissen en door het historisch perspectief helpt inzicht te verschaffen in de problematiek. Ook hoop ik dat het onderzoek bijdraagt aan het inzicht dat agrarische vrouwen, of zij nu vakvrouwen, huisvrouwen, inspringkrachten, arbeidskrachten of bedrijfshoofden zijn of waren, een onmisbare functie hebben vervuld en nog vervullen in de agrarische sector.

---

[1] Geciteerd in Saal, C.D. (1958). Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG, Assen pag 125.

[2] Mok, A.L. (1990). In het zweet uws aanschijns....: inleiding in de arbeidssociologie. (Leiden . Stenfert Kroese).

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Backerra, F., Flapper, L., Hobbelink, A., Steen, M. van der, Verstoep, C., Visser, C. (eds.) (1989). Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland. De Walburg Pers.

Bieleman, J. (1992). Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid. Boom Meppel Amsterdam. Deel III De periode 1850-1950.

Blok, J. (1988). Scheiding van sferen, onderscheid in sexe? De scheiding tussen openbaar en privé en de ontwikkeling van de vrouwengeschiedenis. Tijdschrift voor vrouwenstudies 9 241-261.

Bock, B. (1996). Nieuwe onderneemsters op het platteland. Dordrecht, 1996.

Bock, B. en Burg, M.van der (1998) Vrouwenarbeid in de agrarische sector. In: Honderd jaar vrouwenarbeid. (219-240). Pott-Buter, H. en Tijdens, K. (eds.). Amsterdam.

Bock, B. & Burg, M. van der (1998). Vrouwenarbeid in de agrarische sector. In: Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw. (pp. 219-240). Pott-Butter H. en Tijdens, K. (eds.). Amsterdam 1998, 219-240.

Boeraeve-Derijcke, C. (1994). Farm woman and EC policies. In.Burg, M. v.d & Endeveld, M. (eds.). Women on family farms. Gender research, EC policies and new perspectives. (pp. 1-13) Circle for Rural European Studies, Wageningen Agricultural University.

Du Bois Reymond, M. & Wagemakers, T. (eds.) (1983). Mondelinge Geschiedenis. Over theorie en praktijk van het gebruik van mondelinge bronnen. SUA Amsterdam.

Burg, M. van der (1995). De Gelderse Maatschappij van Landbouw ook voor boerinnen aan het werk. Haar emancipatiebeleid in het onderwijsveld. In: Bieleman, J.E. (eds.). Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. (261-284) Regio Projekt, Groningen.

Burg, M. van der (1988) "Een half miljoen boerinnen in de klas" Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909. De Voorstad/ Historisch museum Marialust.

Burg, M. van der (1994). From categories to dimensions of identities. A way to unravel the politics of categorizing illustrated in respect to farm women´s education in the Netherlands from 1865 onwards. In Burg, M. v.d. & Endeveld, M. (eds.). Women on family farms. Gender research, EC policies and new perspectives. (121-138) Circle for Rural European Studies, Wageningen Agricultural University.

Burg, M. van der & Huet, I. van (1992). "Niet het diploma, maar het huwelijk maakte je tot boerin." Onderwijs voor agrarische vrouwen vanaf 1850. In: K. Den Dekker e.a. (eds.). Een tien voor vlijt, meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS. (Tipje van de sluier) (117-134) Zutphen.

Burg, M. van der & Lievaart, K. (1998). Drie generaties in schort en overall. Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw. AKB, Landbouwuniversiteit Wageningen.

Elema-Bakker, D. (1948). Boerinnen en landarbeidsters. In M. Schenk (ed.) Vrouwen van Nederland 1898-1948. De vrouw tijdens de regering van koningin Wilhelmina. (46-55) Auspi. Tentoonstelling van de Nederlandse vrouw 1898-1948. Amsterdam.

Gasson, R. (1988). Changing gender roles. A workshop report. Sociology ruralis 28 300-305.

Geluk-Geluk, A. (1994). The position of farm woman in the Netherlands. In Burg M. v.d. & Endeveld M. (eds.). Women on family farms. Gender research, EC policies and new perspectives. (13-20) Circle for Rural European Studies, Wageningen Agricultural University.

Giesen, C.W.M. (1991). Werkverhouding en stress op het boerenbedrijf. Thesis Publishers Amsterdam.
O´Hara, P. (1994). Out of the shadows. Woman on family farms and their contribution to agriculture and rural development. In: Burg M. v.d. & Endeveld, M. (eds.). Women on family farms. Gender research, EC policies and new perspectives. (49-66) Circle for Rural European Studies Wageningen Agricultural University.

Hibma, A., Hoekstra, W. & Uil, T. (1987). We hadden geen keus. Interviews met landarbeidsters uit het Oldambt. 1920 - 1940. Wolters Noordhoff / Forsten. Groningen.

Hobbelink, A (1982). Je trouwt niet alleen met een boer.... maar ook met het bedrijf, zijn familie en de hele buurt. Een antropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente. 1950-1980. Doctoraal scriptie Culturele Antropologie Nijmegen.

Hobbelink, A. & Spijkers, S. (1986). Boerinnenonderzoek in Nederland. Naar meer zicht op de verhouding tussen de seksen in de landbouw. Spil, Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw en platteland. Nr 53/54. 41-51.

Hofstee, M. (1991). De verheffing van het gezin als zoodanig. Drentse veenarbeidsters en de turfcrisis, 1920-1940, in: Hoogendijk, M. E. Krüderige wieven. Drentse veenarbeidsters in de 20ste eeuw. (.53-71) Zutphen.

Inhetveen, H. (1990). Biographical approaches to research on women farmers. Sociologia Ruralis. Vol XXX-1 101- 114.

Jansen, M., Lodder, T., Overbeek, G., Scheepstra, M., Termeer, K. (1985). Geen rek maar plek. Landbouwbeleid voor vrouwen. Boerinnengroep Wageningen.

Kloos, E. (1989). Als men handen tekort kwam. De onmisbaarheid van de vrouw in de Zeeuwse landbouw. In: Kloos E. Rappe handen. Zeeuwse vrouwenarbeid 1900-1940 (hoofdstuk 5. 53-75) De Koperen Tuin, Goes.

Komter, A.E. (1985). De macht van de vanzelfsprekendheid. VUGA Uitgeverij B:V: `s Gravenhage.

Mak, G. (1997). Hoe God verdween uit Jorwerd. Atlas, Amsterdam/Antwerpen.

McKinley Wright, M. (1995). "I never did any fieldwork, but I milked an awful lot of cows!" Using women experience to reconceptulize models of work. Gender & Society Vol 9 no 2 216-235.

Meerdink, J., Jansen, A., & Poot T., (1988). Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek tussen 1900 en 1960. Groningen.

Mok, A.L. (1990). In het zweet uws aanschijns....: inleiding in de arbeidssociologie. (Leiden Stenfert Kroese)

Reijs, J. (1980). De boerin op de zandgronden in Oost-Noord-Brabant. 1880-1910. In: Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980. (pp. 208-236). Socialistiese Uitgeverij Nijmegen.

Rooij, S. de (1991). Boerinnenarbeid in de melkveehouderij in Midden.Nederland. Spil Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw en platteland.93-94 pp. 20-27.

Rooij, S. de (1992). Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij. Diss. LUW Assen.

Rubin, H. J & Rubin, I. S. (1995). Qualitative interviewing. The art of hearing Data. Sage publications, Inc. California.

Saal, C.D. (1958). Het boerengezin in Nederland. Sociologische grondslagen gezin en bedrijf. Diss. RUG, Assen.

Sachs, C. (1988). The participation of women and girls in market and non-market activities on Pensylvania farms. In: Haney, W. & Knowles, J. (eds.). Woman and Farming. Changing roles, changing structures. (Hoofdstuk 7 123-135) Boulder en Londen.

Schreurs, E. (1991). Veranderingen in nevenberoepslandbouw zijn onzichtbaar. Aanpassing van definitie noodzakelijk. Spil Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw en platteland 93/94 33-36.

Strauss, A. & Corbin J. (1990). Basics of qualitative research. Grounded theory procedures and techniques. Sage Publications.

Strous, J (1992). Voor het belang der boerin. De boerinnenbond van de NCB, 1928-1967. Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum. 22 67-87.

Sweere, A. (1991). Zowel boer als boerin. Vrouwelijke ondernemers in de land- en tuinbouw. Doctoraal Scriptie Culturele en Sociale Antropologie KU Nijmegen 1991.

Thomas, W.I. & Znaniecki, F. Abridged by Zaretsky, E. (1984). Methodological note. In: The polish peasant in Europe and America. University of Illinois Press. Urbana and Chicago, pag 57 64.

Thorsen, L. E. (1990). Espionage and the subjective reflections on life-course interviews as source material. Ethnologia Scandinavica vol 20 63 – 84.

Verrips-Roukens, K. Over heren en boeren. Een Sallands Landgoed 1800 1977. Martinus Nijhoff 's Gravenhage (1982).

Verstoep, C. (1986). Kaasmakende boerinnen: geëmancipeerde slavinnen? De positie van de kaasmakende boerin in Midden Nederland, ca. 1895 - ca. 1940. Historische Encyclopedie Krimpenerwaard, 11de jaargang nr 22 9-49.

Whatmore, S. (1988). From women's roles to gender relations. Developimg perspectives in the analysis of farm women. Sociologia ruralis Vol. XVIII-4 239-247.

Zwart, S.I. (1990). Agrarische huishoudens. Een onderzoek naar de veranderde relatie tussen gezin en bedrijf in Oost Gelderland. Diss. LUW Wageningen.
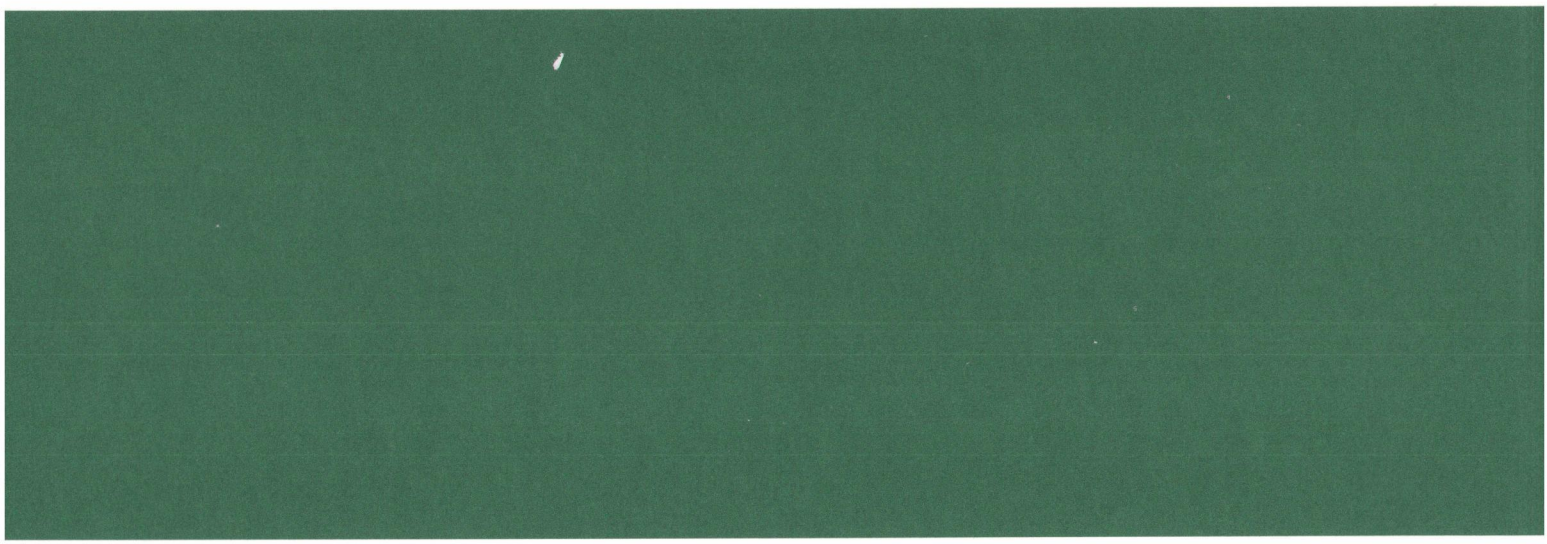
Zwieten, D.van (1995). Bäuerinnen im Bild. Zur Stellung der Landwirtinnen in den Niederlanden. Frauen in der Einen Welt 5 - 1 Landfrauen 37-53.